

2701

62

ENDÜSTRİYEL OKULLAR İÇİN

Sayısal Tasarım

M. Morris Mano

DEVLET KİTAPLARI

ÜÇÜNCÜ BASILIŞ

Millî Eğitim Basımevi — İstanbul, 2000

Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları ..... : 2701
Yardımcı ve Kaynak Kitaplar Dizisi ..... : 62

ISBN 975.11.0875.6

00.34.Y.0002.1917

Hükümetimiz ile Dünya Bankası arasında imzalanan Endüstriyel Okullar Projesi çerçevesinde hazırlanan "Sayısal Tasarım" Millî Eğitim Bakanlığı, Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığının 18.05.1994 gün ve 4026 sayılı kararı ile kaynak kitap olarak uygun bulunmuş ve M.E.B. Yayınlar Dairesi Başkanlığının 19.11.1999 tarih ve 7319 sayılı onayı ile üçüncü defa 10.000 adet basılmıştır.

Çeviri - Dizgi - Mizampaj : Üniversal Dil Hizmetleri ve Yayıncılık A. Ş.
Çevirmen : Elekt. Müh. Sinan AKBAYTÜRK
Editör : Prof. Dr. Burhanettin CAN

©Yayın hakkı : Prentice-Hall, Inc.

Türkçe yayın hakkı Millî Eğitim Bakanlığına aittir. 2000

İSTİKLÂL MARŞI

Korkma, sönmez bu şafaklarda yüzen al sancak,
Sönmeden yurdumun üstünde tüten en son ocak.
O benim milletimin yıldızıdır, parlayacak,
O benimdir, o benim milletimindir ancak.

Çatma, kurban olayım, çehreni ey nazlı hilâl!
Kahraman ırkıma bir gül! Ne bu şiddet, bu celâl?
Sana olmaz dökülen kanlarımız sonra helâl...
Hakkıdır, Hakk'a tapan, milletimin istiklâl!

Ben ezelden beridir hür yaşadım, hür yaşarım.
Hangi çılgın bana zincir vuracakmış? Şaşarım!
Kükremiş sel gibiyim, bendimi çiğner, aşarım.
Yırtarım dağları, enginlere sığmam, taşarım.

Garbın âfâkını sarmışsa çelik zırhlı duvar,
Benim iman dolu göğsüm gibi serhaddim var.
Ulusun, korkma! Nasıl böyle bir imanı boğar,
"Medeniyet!" dediğin tek dişi kalmış canavar?

Arkadaş! Yurduma alçakları uğratma, sakın.
Siper et gövdeni, dursun bu hayâsızca akın.
Doğacaktır sana va'dettiği günler Hakk'ın...
Kim bilir, belki yarın, belki yarından da yakın.

Bastığın yerleri "toprak!" diyerek geçme, tanı!
Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı.
Sen şehit oğlusun, incitme, yazıktır, atanı :
Verme, dünyaları alsan da, bu cennet vatanı.

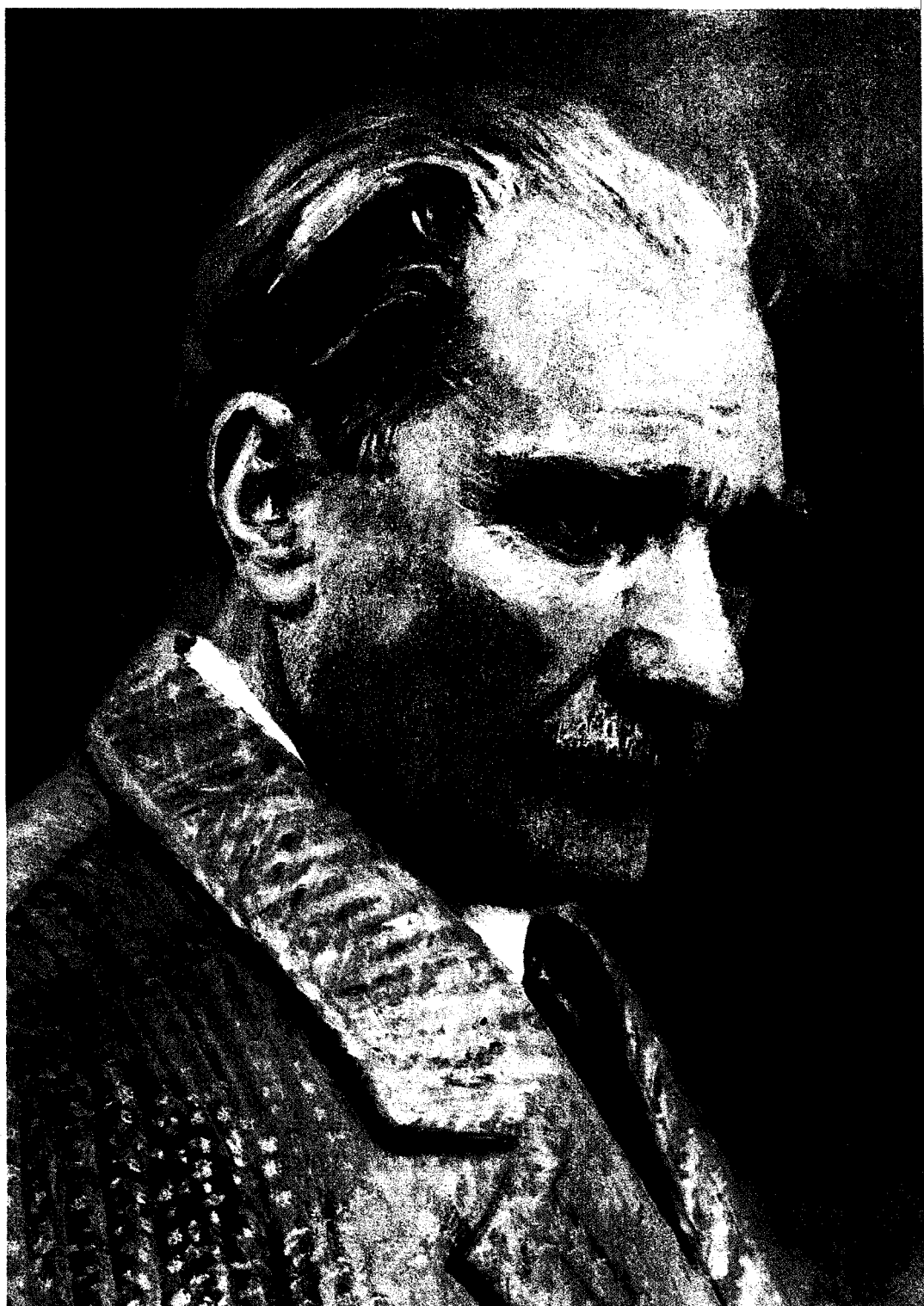
Kim bu cennet vatanın uğruna olmaz ki fedâ?
Şühedâ fişkıracak toprağı sıksan, şühedâ!
Cânı, cânânı, bütün varımı alsın da Huda,
Etmesin tek vatanımdan beni dünyada cüdâ.

Ruhumun senden, İlâhi, şudur ancak emeli :
Değmesin mabedimin göğsüne nâmahrem eli.
Bu ezanlar-ki şahâdetleri dinin temeli-
Ebedî yurdumun üstünde benim inlemeli.

O zaman vecd ile bin secde eder-versa-taşım,
Her cerîhamdan, İlâhi, boşanıp kanlı yaşım,
Fışkırır ruh-ı mücerred gibi yerden nâ'sım;
O zaman yükselerek arşa değer belki başım.

Dalgalan sen de şafaklar gibi ey şanlı hilâl!
Olsun artık dökülen kanlarımın hepsi helâl.
Ebediyen sana yok, ırkıma yok izmihlâl:
Hakkıdır, hür yaşamış, bayrağımın hürriyet;
Hakkıdır, Hakk'a tapan, milletimin istiklâl!

Mehmet Âkif ERSOY

ATATÜRK'ÜN GENÇLİĞE HİTABESİ

Ey Türk gençliği! Birinci vazifen, Türk istiklâlini, Türk cumhuriyetini, ilelebet, muhafaza ve müdafaa etmektir.

Mevcudiyetinin ve istikbalinin yegâne temeli budur. Bu temel, senin, en kıymetli hazinendir. İstikbalde dahi, seni, bu hazineden, mahrum etmek isteyecek, dahilî ve haricî, bedhahların olacaktır. Bir gün, istiklâl ve cumhuriyeti müdafaa mecburiyetine düşersen, vazifeye atılmak için, içinde bulunacağın vaziyetin imkân ve şeraitini düşünmeyeceksin! Bu imkân ve şerait, çok nâmûsait bir mahiyette tezahür edebilir. İstiklâl ve cumhuriyetine kastedecek düşmanlar, bütün dünyada emsali görülmemiş bir galibiyetin mümessili olabilirler. Cebren ve hile ile aziz vatanın, bütün kaleleri zapt edilmiş, bütün tersanelerine girilmiş, bütün orduları dağıtılmış ve memleketin her köşesi bilfiil işgal edilmiş olabilir. Bütün bu şeraitten daha elîm ve daha vahim olmak üzere, memleketin dahilinde, iktidara sahip olanlar gaflet ve dalâlet ve hattâ hıyanet içinde bulunabilirler. Hattâ bu iktidar sahipleri şahsî menfaatlerini, müstevlîlerin siyasî emelleriyle tevhid edebilirler. Millet, fakr u zaruret içinde harap ve bîtap düşmüş olabilir.

Ey Türk istikbalinin evlâdı! İşte, bu ahval ve şerait içinde dahi, vazifen; Türk istiklâl ve cumhuriyetini kurtarmaktır! Muhtaç olduğun kudret, damarlarındaki asîl kanda, mevcuttur!

Yazarın Ön Sözü

Sayısal tasarım, sayısal elektronik devrelerin tasarımını ele alır. Konu ayrıca *mantık tasarımı*, *anahtarlama devreleri*, *sayısal mantık* ve *sayısal sistemler* gibi başka adlarla da anılır. Sayısal devreler; sayısal bilgisayarlar, elektronik hesap makineleri, sayısal kontrol cihazları, sayısal iletişim teçhizatı gibi sistemlerin tasarımında ve elektronik sayısal donanım gerektiren daha birçok uygulamada kullanılmaktadır. Bu kitapta, sayısal devrelerin tasarımında kullanılan temel gereçler tanıtılmakta ve çeşitli sayısal tasarım uygulamaları için uygun olan bir dizi yöntem ve işlem anlatılmaktadır.

Sayısal sistemlerin yapımında kullanılan elemanlar, entegre devre paketlerinde toplanır. Küçük çaplı entegrasyon (SSI) devreleri, tek bir paket içindeki birkaç kapı veya flip-flop'tan oluşur. Orta çaplı entegre (MSI) elemanları özel sayısal işlevler sağlarken, büyük ölçekli entegre (LSI) elemanları komple bilgisayar modülleri sağlar. Sayısal tasarımcının, entegre devre şeklinde görülen çeşitli sayısal elemanlarla tanışık olması önemlidir. Bu nedenle elinizdeki kitapta, en sık kullanılan MSI ve LSI elemanları tanıtılmakta ve bu elemanların mantık özellikleri anlatılmaktadır. Sayısal devrelerin tasarımında entegre devrelerin kullanılması, metinde, her bölümün sonundaki problemlerde ve tavsiye edilen 15 adet laboratuvar deneyi setinde verilen örnekler yoluyla açıklanmaktadır.

Kitap 11 bölümden oluşmaktadır. 1'den 5'e kadar olan Bölümlerde, bileşimsel (kombinasyonel) devreler ele alınmıştır. 6. ve 7. Bölümler senkronize (andaş) sıralı devreleri kapsıyor. Bu yedi bölüm ve sayısal entegre devreleri kapsayan 10. Bölüm, yazarın *Digital Logic and Computer Design* (Prentice-Hall, 1979) adlı kitabından alınmıştır. 8, 9 ve 11. Bölümlerde, algoritmik durum makine-

lerine, asenkronize sıralı devrelere ve entegre devreleri konu alan laboratuvar deneylerine ilişkin bilgiler yer almaktadır. Birlikte ele alındığında bu 11 Bölüm, sayısal tasarım konusunda alınacak başlangıç dersi için tutarlı bir konular bütünü sağlamaktadır.

1. Bölümde, Bilgilerin sayısal sistemlerle temsil edilmesi için uygun olan çeşitli ikili sistemler sunulmaktadır. **2. Bölümde**, Sayısal devrelerin yapımında kullanılan çeşitli mantık kapıları ile birlikte Boole cebiri tanıtılmaktadır. **3. Bölüm**, sayısal devrelerin sadeleştirilmesi için kullanılan harita ve tablolama yöntemlerini ve NAND ve NOR mantık uygulamasına yönelik sistematik bir yöntemi kapsamaktadır. Bu ilk üç bölüm, kitabın geri kalanının anlaşılması için ihtiyaç duyulan temel bilgileri içermektedir.

4. Bölümde, birleşik (kombinasyonel) devrelerin analizi ve tasarımına yönelik formel (biçimsel) bir yöntemin genel hatları verilmiştir. **5. Bölüm**, birleşik MSI ve LSI devre elemanlarıyla ilgilidir. Toplayıcılar, kıyaslayıcılar (comparator), şifre çözücüler ve çoğullayıcılar (multiplexer) gibi sıkça kullanılan işlevler anlatılmakta ve bunların sayısal devrelerin tasarımındaki kullanımı örneklerle açıklanmıştır. Salt okunur bellek (ROM) ve programlanabilir matik dizisi (PLA) tanıtılmış ve bunların karmaşık birleşik devrelerin tasarımındaki yararları anlatılmıştır. **6. Bölümde**, saatli senkronize sıralı devrelerin analizine ve tasarımına yönelik çeşitli biçimsel yöntemlerin ana hatları çizilmiştir. **7. Bölümde**, kaydediciler, sayıcılar, kaydırma kaydedicileri ve rastgele erişimli bellek (RAM) gibi çeşitli sıralı (ardışık) MSI elemanları ele alınmıştır.

8. Bölümde, Sayısal tasarım için algoritmik durum makinesi (ASM) yöntemi incelenmiştir. ASM diyagramı, sayısal donanımda hem sıralı hem de paralel işlemleri anlatmaya elverişli özel bir akış diyagramıdır. **9. Bölümde**, asenkronize sıralı devrelerin analizine ve tasarımına yönelik biçimsel yöntemler ele alınmıştır. Bu yöntemler, asenkronize bir sıralı devrenin, geribeslemeli bir birleşik devre olarak veya SR mandallı bir devre olarak nasıl uygulanabileceğini gösterecek şekilde anlatılmıştır. **10. Bölümde**, sayısal devrelerin elektronik kısmı incelenmekte ve en yaygın entegre devre sayısal mantık aileleri tanıtılmaktadır. Bu bölümde, öğrencinin temel elektronik bilgisine sahip olduğu varsayılmıştır, ancak kitabın kalanı için özel bir önkoşul yoktur.

11. Bölümde, laboratuvar ticari piyasadan kolayca ve ucuza temin edilebilecek araç gereçle yapılabilecek 15 deney verilmiştir. Bu deneylerde TTL tipi standard entegre devreler kullanılır. Entegre devrelerin çalışması, benzer aksamaların tanıtıldığı önceki bölümlerde bulunan diyagramlara atıfta bulunarak açıklanmıştır. Her bir deney, adım adım izlenen bir yöntemle değil, informal bir şekilde verilmiştir, dolayısıyla öğrenciden, devre şemasının ayrıntılarını tamamlaması ve laboratuvardaki devrenin çalışmasını kontrol etmeye yönelik bir yöntem formüle etmesi beklenmektedir.

Her bir bölümde bir dizi problem ve bir kaynakça listesi yer almaktadır. Öğrenciye ve bağımsız okura yardımcı olmak açısından kitaptaki bazı problemlerin cevapları Ek kısmında verilmiştir. Öğretim elemanları, *Çözüm El Kitabını* yayıncıdan temin edebilir.

M. MORRIS MANO

İçindekiler

ÖN SÖZ

Sayfa

1 İKİLİ SİSTEMLER

1-1	Sayısal bilgisayarlar ve sayısal sistemler	1
1-2	İkili Sayılar	4
1-3	Sayı Tabanı Çevrimleri	7
1-4	Sekizli ve Onaltılı Sayılar	9
1-5	Tümleyenler	10
1-6	İkili Kodlar	16
1-7	İkili Saklama ve Kaydediciler	23
1-8	İkili Mantık	26
1-9	Entegre Devreler	31
	Referanslar (Kaynaklar)	32
	Problemler	33

2 BOOLE CEBİRİ VE MANTIK KAPILARI

2-1	Temel Tanımlar	36
2-2	Boole Cebirinin Aksiyomatik Tanımı	38
2-3	Boole Cebirinin Temel Teoremleri ve Özellikleri	42
2-4	Boole Fonksiyonları	45
2-5	Kanonik ve Standard Formlar	50
2-6	Diğer Mantık İşlemleri	57
2-7	Sayısal Mantık Kapıları	59
2-8	IC (Entegre Devre) Sayısal Mantık Aileleri	64
	Referanslar (Kaynaklar)	72
	Problemler	73

İÇİNDEKİLER

3 BOOLE FONKSİYONLARININ SADELEŞTİRİLMESİ

3-1	Harita Yöntemi	78
3-2	İki ve Üç Değişkenli Haritalar	78
3-3	Dört Değişkenli Harita	84
3-4	5 ve 6 değişkenli haritalar	86
3-5	Toplamların Çarpımıyla Sadeleştirme	89
3-6	VEDEĞİL ve VEYADEĞİL Uygulaması	93
3-7	Diğer İki Seviyeli Uygulamalar	101
3-8	Dikkate Alınmayan Durumlar	107
3-9	Tablo Yöntemi	110
3-10	Temel içerenlerin belirlenmesi	110
3-11	Temel içerenlerin seçimi	116
3-12	Sonuç	118
	Referanslar (Kaynaklar)	120
	Problemler	121

4 BİRLEŞİK MANTIK

4-1	Giriş	125
4-2	Tasarım Yöntemi	126
4-3	Toplayıcılar	128
4-4	Çıkarıcılar	132
4-5	Kod Çevirme	135
4-6	Analiz Yöntemi	137
4-7	Çok Seviyeli VEDEĞİL Devreleri	142
4-8	Çok Seviyeli VEYADEĞİL Devreleri	151
4-9	Özel-VEYA (XOR) ve Eşdeğerlik Fonksiyonları	156
	Referanslar (Kaynaklar)	161
	Problemler	161

5 MSI VE LSI İLE BİRLEŞİK MANTIK

5-1	Giriş	166
5-2	İkili Paralel Toplayıcı	167
5-3	Ondalık Toplayıcı	173
5-4	Büyüklik Karşılaştırıcı	176
5-5	Kod Çözücüler	179
5-6	Çoğullayıcılar	188
5-7	Sadece Okunan Bellek (ROM)	195

5-8	Programlanabilir Mantık Dizisi (PLA)	202
5-9	Sonuç	209
	Referanslar (Kaynaklar)	210
	Problemler	210
6	SENKRON SIRALI MANTIK	
6-1	Giriş	217
6-2	Flip-floplar	219
6-3	Flip-flopların Tetiklenmesi	225
6-4	Saatli Sıralı Devrelerin Analizi	233
6-5	Durum İndirgemesi ve Tahsis	240
6-6	Flip-flop Uyarma Tabloları	246
6-7	Tasarım Yöntemi	249
6-8	Sayıcılar Tasarımı	260
6-9	Durum Denklemleriyle tasarım	265
	Referanslar (Kaynaklar)	269
	Problemler	270
7	KAYDEDİCİLER, SAYICILAR VE BELLEK BİRİMİ	
7-1	Giriş	276
7-2	Kaydediciler	277
7-3	Kaydırmalı Kaydediciler	284
7-4	Dalgacık Sayıcıları	293
7-5	Senkron Sayıcıları	297
7-6	Zamanlama Sıraları	305
7-7	Bellek Birimi	310
7-8	Rastgele erişimli Bellek Örnekleri	316
	Referanslar (Kaynaklar)	322
	Problemler	323
8	ALGORİTMİK DURUM MAKİNALARI (ASM)	
8-1	Giriş	328
8-2	ASM Şeması	329
8-2	Zamanlama Varsayımları	333
8-4	Kontrol Uygulaması	339
8-5	Çoğullayıcılarla Tasarım	345
8-6	PLA Kontrolü	353

İÇİNDEKİLER

	Referanslar (Kaynaklar)	359
	Problemler	360
9	ASENKRON SIRALI MANTIK DEVRESİ	
9-1	Giriş	364
9-2	Analiz İşlemi	366
9-3	Mandallı Devreler	375
9-4	Tasarım Yöntemi	384
9-5	Durum indirgeme ve Akış Tabloları	391
9-6	Koşusuz Durum Tahsisi	400
9-7	Risk Durumları	406
9-8	Tasarım Örneği	412
	Referanslar (Kaynaklar)	418
	Problemler	419
10	SAYISAL ENTEGRE DEVRELER	
10-1	Giriş	427
10-2	Çift Kutuplu Transistör Karakteristikleri	429
10-3	RTL ve DTL Devreleri	433
10-4	Entegre-Enjeksiyonlu Mantık (I^2L)	437
10-5	Transistör-Transistör Mantık (TTL)	439
10-6	Emitör-Bağlı (kuplajlı) Mantık (ECL)	450
10-7	Metal-Oksit Yarı İletken (MOS)	453
10-8	Tümleyen MOS (CMOS)	456
	Referanslar (Kaynaklar)	458
	Problemler	459
11	LABORATUAR DENEYLERİ	
11-0	Deneylere Giriş	462
11-1	İkili ve Ondalık Sayılar	467
11-2	Sayısal Mantık Kapıları	470
11-3	Boole Fonksiyonlarının Sadeleştirilmesi	472
11-4	Birleşik Devreler	474
11-5	Kod Dönüştürücüler	476
11-6	Çoğullayıcılarla Tasarım	477
11-7	Toplayıcılar ve Çıkarıcılar	479
11-8	Flip-floplar	482

İÇİNDEKİLER

11-9	Sıralı Devreler	495
11-10	Sayıcılar	486
11-11	Kaydırmalı Kaydediciler	488
11-12	Seri Toplama	491
11-13	Bellek Birimi	492
11-14	Lambalı Eltopu	494
11-15	Saat Darbe Üretici	487
EK: Seçilmiş Soruların Cevapları		501
DİZİN		518
TERİMLER SÖZLÜĞÜ		529

Sayısal Tasarım

219

220

İkili Sistemler

1. Bölüm

1.1 SAYISAL BİLGİSAYARLAR VE SAYISAL SİSTEMLER

Sayısal bilgisayarlar, başka türlü ulaşılamayacak birçok bilimsel, endüstriyel ve ticari ilerlemeleri mümkün kılmıştır. Gerçek zamanda kesintisiz bilgisayar izleme olmaksızın uzay programımız imkansız olurdu. Birçok ticari şirket, sadece otomatik veri işleme imkanlarının yardımıyla etkili bir şekilde çalışabilmektedir. Bilgisayarlar, bilimsel hesaplamalarda, ticari veri işlemede, hava trafik kontrolünde, uzay araştırmalarında, eğitimde ve daha birçok alanda kullanılmaktadır. Sayısal bilgisayarın en çarpıcı özelliği genel amaçlı olmasıdır. Bilgisayar, **program** denen bir dizi talimatı (komutu) uygulayarak veriler üzerinde çalışabilir. Kullanıcı, kendi ihtiyacına bağlı olarak programları ve/veya verileri belirleyebilir ya da değiştirebilir. Genel amaçlı sayısal bilgisayarlar bu esneklik sayesinde çok çeşitli bilgi işleme görevlerini yerine getirebilir.

Sayısal sistemlerin en çok bilinen örneği genel amaçlı sayısal bilgisayardır. Diğer örnekler arasında telefon santralleri, sayısal voltmetreler, frekans sayıcıları, hesap makineleri ve teletext makineleri sayılabilir. **Sayısal bir sistemin tipik özelliği, ayrık bilgi öğelerini kullanabilmesidir. Bu ayrık öğeler elektrik darbeleri, ondalık sayılar, alfabenin harfleri, aritmetik işlemler, noktalama işaretleri, ya da herhangi bir anlamlı semboller seti olabilir. Ayrık bilgi öğelerinin yan yana getirilmesi, bir bilgi niceliğini (miktarını) temsil eder. Örneğin, k, u ve ş harfleri kış kelimesini oluşturur. 2, 3 ve 7 rakamları 237 sayısını oluşturur. Bu nedenle ayrık öğelerden oluşan bir sıra, bir dil, yani bilgi ileten bir ortam oluşturur. Eski sayısal bilgisayarlar çoğunlukla sayısal (nümerik) hesaplamalar için kullanılıyordu. Kullanılan ayrık öğelerse sayılardı. Sayısal bilgisayar terimi bu uygulamadan kaynaklanmaktadır.** Sayısal bilgisayar için daha uygun bir ad, "ayrık bilgi işleyen sistem" olabilirdi.

Sayısal bir sistemde ayrık bilgi öğeleri, sinyal denilen fiziksel niceliklerle temsil edilir. En yaygın olan sinyaller, voltaj ve akım gibi elektrik sinyalleridir. Günümüz elektronik sayısal sistemlerinin hepsindeki sinyaller sadece iki ayrık

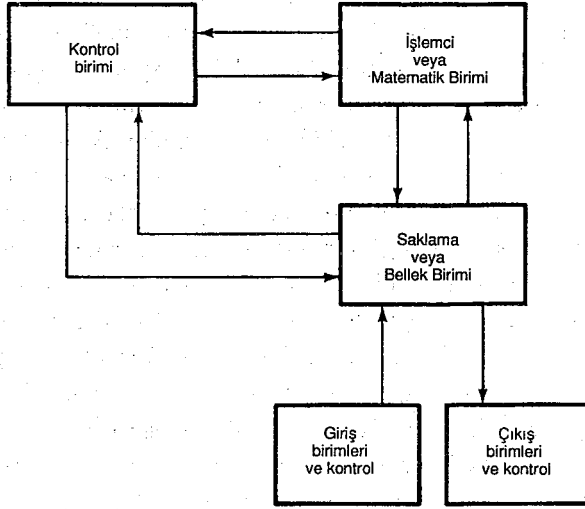
değere sahiptir ve bu nedenle ikili olarak adlandırılmaktadır. Sayısal sistem tasarımcısı, değerli birçok elektronik devrenin düşük güvenilirlik seviyesi nedeniyle ikili sinyallerin kullanımıyla sınırlıdır. Başka bir deyişle, her bir durumu (kademesi) için ayrı bir voltaj değeri kullanan on durumlu bir devre tasarlanabilir, ancak böyle bir devrenin güvenilirliği çok düşük olur. Bunun tersine kapalı veya açık olabilen bir transistör devresinin olası iki sinyal değeri vardır ve bu nedenle son derece güvenilir olabilir. Bileşenlerdeki bu fiziksel kısıtlama ve insan mantığının ikili olma eğilimi göstermesi nedeniyle, ayrı değerleri alacak şekilde kısıtlanan sayısal sistemler, sadece ikili değerleri alacak şekilde de kısıtlanabilir.

Ayrı bilgi nicelikleri ya işlemin doğasından kaynaklanır, ya da kesintisiz bir süreçten amaçlı olarak nicemleştirilir (kuantize edilir). Örneğin personelin adını, sosyal sigorta numarasını, maaş miktarını, gelir vergisini, vb. içeren bir maaş bordrosu, yapısı gereği ayrı bilgiler içerir. Böyle bir maaş çeki, alfabenin harfleri (isim), sayılar (maaş) ve \$ benzeri özel işaretler gibi ayrı veri değerleri kullanılarak işleme konur. Öte yandan bir araştırmacı kesintisiz bir süreci izleyebilir, ama bu süreci sadece tablo şeklinde özel niceliklerle kaydedebilir. Dolayısıyla araştırmacı kesintisiz verilerini nicemleştirmektedir. Tablosundaki her sayı ayrı bir bilgi ögesine tekabül etmektedir.

Birçok fiziksel sistem, sürecin matematiksel davranışının tamamını verecek şekilde zamanın bir fonksiyonu olarak çözülen diferansiyel denklemler yoluyla matematik olarak ifade edilebilir. *Analog bir bilgisayar*, fiziksel bir sistem için doğrudan bir *simulasyon* (taklit, benzetme) yapar. Bilgisayarın her bir bölümü, araştırma konusu sürecin belli bir parçasının analogudur (örneğidir). Analog bilgisayardaki değişkenler, genellikle, zamana bağlı olarak değişen elektrik voltajları biçimindeki kesintisiz sinyallerle temsil edilir. Sinyal değişkenleri, süreçtekilere benzer kabul edilir ve aynı şekilde davranış gösterir. Bu nedenle süreçteki değişkenlerin yerine analog voltaj ölçümleri alınabilir. *Analog sinyal* terimi bazen *kesintisiz sinyal* terimi yerine kullanılır, çünkü "analog bilgisayar" terimi, kesintisiz değişkenlerle çalışan bir bilgisayar anlamında kullanılmaya başlanmıştır.

Fiziksel bir süreci sayısal bir bilgisayarda simule etmek (taklit, benzetme) için, niceliklerin nicemlenmesi gerekir. Sürecin değişkenleri gerçek-zaman kesintisiz sinyalleriyle verildiği zaman bu sinyaller bir analog-sayısal dönüştürme devresiyle nicemlenir. Davranış matematiksel denklemlerle ifade edilen fiziksel bir sistem, sayısal bir bilgisayarda nümerik (sayısal) yöntemler vasıtasıyla simule (taklit, benzetme) edilir. Ticari uygulamalarda olduğu gibi veriler yapısı gereği ayrı işlenecek türden sayısal bilgisayar değişkenleri doğal haliyle kullanır.

Sayısal bir bilgisayarın blok diyagramı Şekil 1.1'de verilmiştir. Bellek birimi, programları olduğu kadar giriş, çıkış ve anlık verileri de saklar. İşlemci birimi program tarafından belirlenen aritmetik ve diğer veri işlemlerini yapar. Kontrol birimi çeşitli birimler arasındaki bilgi akışını denetler. Kontrol birimi, bellekte saklı

Şekil 1-1 Sayısal bir Bilgisayarın Blok Diyagramı

olan programın komutlarını teker teker alır. Bu birim, işlemciye, her bir komut (talimat) için bu komut ile belirlenen işlemi yürütmesi bilgisini verir. Hem program hem de veriler bellekte saklanır. Kontrol birimi program komutlarını denetlerken işlemci verileri program tarafından belirlenen şekilde işler.

Kullanıcı tarafından hazırlanan program ve veriler, delikli kart okuyucu veya klavye gibi bir giriş aracıyla bellek birimine aktarılır. Yazıcı gibi bir çıkış birimi, hesaplamaların sonuçlarını alır ve yazdırılan sonuçlar kullanıcıya sunulur. Giriş ve çıkış birimleri, elektromekanik aksamlarla çalışan ve elektronik sayısal devrelerle kontrol edilen özel sayısal sistemlerdir.

Giriş aracı olarak bir tuş takımı ve çıkış aracı olarak da bir nümerik ekranı olan elektronik hesap makinesi, sayısal bilgisayara benzer bir sayısal sistemdir. Artı ve eksi gibi komutlar hesap makinesine fonksiyon tuşlarıyla girilir. Veriler sayı tuşlarıyla girilir. Sonuçlar ise doğrudan doğruya nümerik olarak ekranda görülür. Yazdırma ve programlanabilirlik özelliğine sahip bazı hesap makineleri sayısal bilgisayara daha çok benzer. Ne var ki sayısal bir bilgisayar, hesap makinesinden çok daha güçlü bir cihazdır; sadece aritmetik hesaplamaları değil, ayrıca mantık işlemlerini de yapabilir ve iç veya dış koşullara bağlı kararlar verecek şekilde programlanabilir.

Sayısal bilgisayar, birbirine bağlı sayısal modüllerden oluşur. Her bir sayısal modülün işleyişini anlamak için, sayısal sistemler ve bu sistemlerin genel davranışı konusunda temel bir bilgiye sahip olmak gerekir. Elinizdeki kitabın ilk dört

bölümünde sayısal tasarımın, ikili sayılar ve kodlar, Boole cebiri gibi temel gereçleri ve elektronik sayısal devreleri oluşturan temel yapı taşları tanıtılmaktadır. 5 ve 7. Bölümlerde, sayısal bilgisayarın işlemci biriminde bulunan temel bileşenler (aksamlar) ele alınmaktadır. Bellek biriminin işletim özellikleri 7. Bölümün sonunda açıklanmıştır. Kontrol biriminin tasarımı, 6. Bölümdeki verilen ardışık devrelerin temel ilkelerine dayalı olarak 8. Bölümde tartışılmaktadır.

Kontrol birimiyle birlikte bir işlemci, *merkezi işlemci birimi* veya kısaca **MİB (CPU)** denilen bir aygıtı oluşturur. Küçük bir entegre devre paketine yerleştirilen bir MİB'e *mikroişlemci* denir. Bellek birimi ile mikroişlemci ile giriş ve çıkış cihazları arasındaki arabirimi kontrol eden birim, mikroişlemci paketi içinde toplanabileceği gibi, diğer küçük entegre devre paketlerinde de toplanabilir. Küçük çaplı bir bilgisayar oluşturacak şekilde bellek ve arabirim kontrolüyle birleştirilen bir MİB, *mikrobilgisayar* olarak adlandırılır. Mikrobilgisayar aksamalarının kolayca elde edilebilir olması, tasarımcıya, daha öncesinde ekonomik olmayan yapılar yaratma özgürlüğü vererek sayısal sistem tasarımı teknolojisinde bir devrim yaratmıştır. Mikrobilgisayar sisteminin değişik elemanları sayısal devrelerin içinde olacak şekilde yapılmaktadır.

Sayısal bilgisayarın ayrıık bilgi öğelerini kullandığını ve bu öğelerin ikili biçimde temsil edildiğini söylemiştik. Hesaplamalar için kullanılan işlenenler, ikili sayı sistemiyle ifade edilebilir. Ondalık basamaklar da dahil olmak üzere diğer ayrıık öğeler ise ikili kodlarla gösterilir. Veri işleme, ikili sinyaller kullanan ikili mantık öğeleri yoluyla gerçekleştirilir. Nicelikler ikili saklama öğelerinde saklanır. Bu bölümün amacı, ileriki bölümlerde daha ayrııntılı olan konular için bir referans çerçevesi olarak çeşitli ikili kavramlar tanıtılacaktır.

1.2 İKİLİ SAYILAR

7392 gibi ondalık bir sayı, 7 bin artı 3 yüz artı 9 on artı 2 birime eşit olan bir miktarı gösterir. Binler, yüzler, vb., 10'un katlarıdır ve katsayıların konumuyla gösterilir. Daha kesin olarak 7392 sayısının şu şekilde yazılması gerekir:

$$7 \times 10^3 + 3 \times 10^2 + 9 \times 10^1 + 2 \times 10^0$$

Ne var ki alışılan yöntem, sadece katsayıları yazmak ve konumlarına bakarak 10'un gerekli katlarını anlamaktır. Genel olarak ondalık noktalı bir sayı aşağıdaki gibi bir katsayılar dizisiyle gösterilir:

$$a_5 a_4 a_3 a_2 a_1 a_0 . a_{-1} a_{-2} a_{-3}$$

a_j katsayıları on basamaktan birisidir (0, 1, 2,...,9) ve alt indis değeri j , konum değerini ve bu nedenle katsayının çarpılması gereken 10'un katını verir.

$$10^5 a_5 + 10^4 a_4 + 10^3 a_3 + 10^2 a_2 + 10^1 a_1 + 10^0 a_0 + 10^{-1} a_{-1} \\ + 10^{-2} a_{-2} + 10^{-3} a_{-3}$$

Ondalık sayı sistemine 10 *tabanlı* denir, çünkü bu sistemde on basamak (hane) kullanılır ve katsayıları 10'un kuvvetleriyle çarpılır. *İkili* sistem farklı bir sayı sistemidir. İkili sayı sisteminin katsayıları olası iki değere sahiptir: 0 ve 1. Her bir a_j katsayısı 2^j ile çarpılır. Örneğin 11010.11 ikili sayısının ondalık eşdeğeri, katsayıların 2'nin kuvvetleriyle çarpılmasının da göstereceği gibi, 26.75'dir:

$$1 \times 2^4 + 1 \times 2^3 + 0 \times 2^2 + 1 \times 2^1 + 0 \times 2^0 + 1 \times 2^{-1} \\ + 1 \times 2^{-2} = 26.75$$

Genel olarak, r -tabanlı sistemle ifade edilen bir sayının katsayıları r 'nin kuvvetleriyle çarpılır:

$$a_n \cdot r^n + a_{n-1} \cdot r^{n-1} + \dots + a_2 \cdot r^2 + a_1 \cdot r + a_0 \\ + a_{-1} \cdot r^{-1} + a_{-2} \cdot r^{-2} + \dots + a_{-m} \cdot r^{-m}$$

a_j katsayılarının değeri 0'dan $r-1$ 'e kadar değişir. Farklı tabanlardaki sayıları birbirinden ayırmak için katsayıları parantez içine alarak kullanılan tabana eşit bir alt indis yazarız (bazen bağlamdan sayının ondalık olduğunun anlaşıldığı durumlardaki ondalık sayılar hariç). 5-tabanlı sayılara bir örnek:

$$(4021.2)_5 = 4 \times 5^3 + 0 \times 5^2 + 2 \times 5^1 + 1 \times 5^0 + 2 \times 5^{-1} = (511.4)_{10}$$

5 tabanının katsayı değerlerinin sadece 0, 1, 2, 3 ve 4 olabileceğini unutmayın.

Sayı tabanı 10'dan küçük olduğu zaman katsayılar için ihtiyaç duyulan r kadar basamağı ondalık sistemden ödünç almak alışılmış bir yöntemdir. Sayı tabanı 10'dan büyük olduğu zaman on ondalık basamağı tamamlamak için alfabenin harfleri kullanılır. Örneğin *onaltılı* (tabanı 16 olan) sayı sisteminde ilk on basamak ondalık sistemden ödünç alınmıştır. A, B, C, D, E ve F harfleri, sırasıyla 10, 11, 12, 13, 14, ve 15. basamaklar için kullanılır. Onaltılı sayıya bir örnek:

$$(B65F)_{16} = 11 \times 16^3 + 6 \times 16^2 + 5 \times 16 + 15 = (46687)_{10}$$

Ondalık, ikili, sekizli ve onaltılı sayı sistemlerindeki ilk 16 sistem Tablo 1.1'de verilmiştir.

r tabanlı sayılarda aritmetik işlemler, ondalık sayılardakiyle aynı kurallara sahiptir. Bilinen 10 tabanı dışında bir sistem kullanıldığı zaman, sadece izin verilen r kadar basamağı kullanmaya özen gösterilmelidir. İki ikili sayının toplamasına, çıkarılmasına ve çarpılmasına ilişkin örnekler aşağıda verilmiştir:

Toplanan:	101101	çıkarılan:	101101	çarpılan:	1 0 1 1
Toplanan:	+100111	çıkan:	-100111	çarpın:	x 1 0 1
Toplam:	1010100	fark:	000110		1 0 1 1
					0 0 0 0
					1 0 1 1
				çarpım:	1 1 0 1 1 1

Tablo 1.1 Farklı tabanlı sayılar

Ondalık (taban 10)	İkili (taban 2)	Sekizli (taban 8)	Onaltılı (taban 16)
00	0000	00	0
01	0001	01	1
02	0010	02	2
03	0011	03	3
04	0100	04	4
05	0101	05	5
06	0110	06	6
07	0111	07	7
08	1000	10	8
09	1001	11	9
10	1010	12	A
11	1011	13	B
12	1100	14	C
13	1101	15	D
14	1110	16	E
15	1111	17	F

İki ikili sayının toplamı, ondalık sistemdekiyle aynı kurallarla hesaplanır; ancak ikili sistemde anlamlı her konumdaki toplamın haneleri sadece 0 veya 1 olabilir. Belli bir anlamlı konumdan sağlanan "eldeler," bir üst anlamlı konumun hane çifti tarafından kullanılır. Çıkarma biraz daha karmaşıktır. Kurallar yine ondalık sistemle aynıdır, ancak burada anlamlı bir konumdaki "ödünç," çıkarılan haneye iki ekler. (Ondalık sistemde ödünç, çıkarılan haneye 10 ekler.) Çarpma çok basittir. Çarpın haneler her zaman 1 veya sıfırdır. Bu nedenle kısmi çarpımlar ya çarpına ya da 0'a eşittir.

1.3 SAYI TABANI

İkili bir sayı, değeri 1 olan kuvvetlerinin 2 'nin kuvvetlerinin toplamıyla ondalık sisteme çevrilebilir. Örnek:

$$(1010.011)_2 = 2^3 + 2^1 + 2^{-2} + 2^{-3} = (10.375)_{10}$$

İkili sayıda dört 1 vardır ve ondalık eşdeğeri, 2 'nin 4 tane üssünün toplamıyla bulunur. Benzer bir şekilde, r tabanıyla ifade edilen bir sayı, her katsayıyı buna karşılık gelen r kuvvetiyle çarpıp sonucu toplayarak ondalık eşdeğerine çevrilebilir. Aşağıda, sekizliden ondalığa dönüştürme örneği verilmiştir:

$$(630.4)_8 = 6 \times 8^2 + 3 \times 8 + 4 \times 8^{-1} = (408.5)_{10}$$

Sayı bir tamsayı kısmından ve bir kesirden oluşuyorsa ve her bir kısmın çevrimini ayrı ayrı yapılsa ondalıktan ikili veya başka bir r -tabanlı sisteme çevirmek daha kolay olacaktır. Bir tamsayıyı ondalıktan ikili sisteme çevirmeyi açıklamanın en iyi yolu bir örnek vermek olacaktır.

ÖRNEK 1.1: Ondalık 41 sayısını ikiliye çevirin. İlk önce 41 sayısı 2 'ye bölünür, bu da 20 bölüm ve $\frac{1}{2}$ kalan verir. Bölüm tekrar 2 'ye bölünür ve yeni bir bölüm ve kalan bulunur. Bu işlem, tamsayı olan bölüm 0 olana kadar devam eder. İstenen ikili sayının katsayıları, aşağıdaki şekilde kalanlardan elde edilir:

<u>Tamsayı</u> <u>bölüm</u>		<u>kalan</u>	<u>katsayı</u>
$\frac{41}{2} = 20$	+	$\frac{1}{2}$	$a_0 = 1$
$\frac{20}{2} = 10$	+	0	$a_1 = 0$
$\frac{10}{2} = 5$	+	0	$a_2 = 0$
$\frac{5}{2} = 2$	+	$\frac{1}{2}$	$a_3 = 1$
$\frac{2}{2} = 1$	+	0	$a_4 = 0$
$\frac{1}{2} = 0$	+	$\frac{1}{2}$	$a_5 = 1$

$$\text{cevap : } (41)_{10} = (a_5 a_4 a_3 a_2 a_1 a_0)_2 = (101001)_2$$

Aritmetik işlem aşağıdaki şekilde daha kolayca yapılabilir:

Tamsayı	Kalan
41	
20	1
10	0
5	0
2	1
1	0
0	1

101001 = cevap

Ondalık tamsayılardan r -tabanlı herhangi bir sisteme çevirme, bölmenin 2 yerine r ile yapılması hariç, yukarıdaki işleme benzer.

ÖRNEK 1.2: Ondalık 153 sayısını sekizliye çevirin. Gerekli r tabanı 8'dir. İlk önce 153 sayısı 8'e bölünür, bundan da 19 olan bir bölüm ve 1'lik bir kalan elde edilir. Daha sonra 19 da 8'e bölünerek bölüm olarak 2 ve kalan olarak da 3 bulunur. Son olarak 2, 8'e bölünür ve bölüm olarak 0, kalan olarak da 2 elde edilir. Bu işlem aşağıdaki şekilde kolayca yapılabilir:

153	
19	1
2	3
0	2

$= (231)_8$

Ondalık kesirden ikiliye çevirme işlemi, tamsayılar için kullanılan benzer bir yöntemle gerçekleştirilir. Ancak bölme yerine çarpma kullanılır ve kalanlar yerine tamsayılar biriktirilir. Yine bunu da açıklamanın en güzel yolu bir örnek vermektir.

ÖRNEK 1.3: $(0.6875)_{10}$ sayısını ikiliye çevirin. İlk önce 0.6875 iki ile çarpılır ve bir tamsayı ile bir kesir elde edilir. Yeni kesir yine 2 ile çarpılır ve yeni bir tamsayı ile yeni bir kesir elde edilir. Bu işlem, kesir 0 olana veya basamak sayısı yeterli kesinliğe ulaşınca kadar devam eder. İkili sayının katsayıları, tamsayılardan aşağıdaki şekilde elde edilir:

	tamsayı		kesir	katsayı
$0.6875 \times 2 =$	1	+	0.3750	$a_{-1} = 1$
$0.3750 \times 2 =$	0	+	0.7500	$a_{-2} = 0$
$0.7500 \times 2 =$	1	+	0.5000	$a_{-3} = 1$
$0.5000 \times 2 =$	1	+	0.0000	$a_{-4} = 1$

Ondalık bir kesiri r tabanıyla ifade edilen bir sayıya çevirmek için benzer bir yöntem uygulanır. Çarpma, 2 yerine r ile yapılır ve elde edilen tamsayılardan bulunan katsayılar, 0 ve 1 yerine 0'dan $r-1$ 'e kadar değişir.

ÖRNEK 1-4: $(0.513)_{10}$ 'u sekizliye dönüştürün.

$$0.513 \times 8 = 4.104$$

$$0.104 \times 8 = 0.832$$

$$0.832 \times 8 = 6.656$$

$$0.656 \times 8 = 5.248$$

$$0.248 \times 8 = 1.984$$

$$0.984 \times 8 = 7.872$$

Yedi anlamlı haneye kadar cevap, çarpımların tamsayı kısmından elde edilir:

$$(0.513)_{10} = (0.406517...)_{8}$$

Tamsayı ve kesirli ondalık sayıların çevrimi ise tamsayı ve kesir kısımlarını ayrı ayrı çevirip iki cevabı birleştirerek gerçekleştirilir. 1.1 ve 1.3. örnekleri kullanarak şu sonucu elde ederiz:

$$(41.6875)_{10} = (101001.1011)_2$$

1.2 ve 1.4. örneklerden ise şu sonucu alırız:

$$(153.513)_{10} = (231.406517)_8$$

1-4 SEKİZLİ VE ONALTILI SAYILAR

Sayısal bilgisayarlarda, ikili, sekizli ve onaltılı sistemlere ve bunlardan ondalık sisteme çevirme işlemi önemli bir rol oynar. $2^3=8$ ve $2^4=16$ olduğu için, her bir sekizli hane üç ikili haneye ve her onaltılı hane dört ikili haneye karşılık gelir. **İkiliden sekizliye çevirme, ikili sayıyı, ikili noktadan başlayarak sola ve sağa kaydırarak üçer üçer basamaklandırmak suretiyle kolayca yapılır.** Daha sonra buna karşılık gelen sekizli hane her bir gruba verilir. Aşağıdaki örnek bu yöntemi gösterir:

$$\left(\underbrace{10}_2 \underbrace{110}_6 \underbrace{001}_1 \underbrace{101}_5 \underbrace{011}_3 . \underbrace{111}_7 \underbrace{100}_4 \underbrace{000}_0 \underbrace{110}_6 \right)_2 = (26153.7406)_8$$

İkiliden onaltılı sisteme çevrim, ikili sayının dörder hane halinde gruplandırılması

dışında, yukarıdakine benzer:

$$\left(\underbrace{10}_2 \underbrace{1100}_C \underbrace{0110}_6 \underbrace{1011}_B \cdot \underbrace{1111}_F \underbrace{0010}_2 \right)_2 = (2C6B.F2)_{16}$$

Her bir ikili hane grubuna tekabül eden onaltılı (veya sekizli) hane, Tablo 1.1'deki değerler incelendikten sonra kolayca hatırlanacaktır.

Sekizli veya onaltılı sistemden ikiliye çevrim, yukarıdakinin tersi bir işlemle yapılır. Her bir sekizli hane bunun üç haneli ikili eşdeğerine çevrilir. Benzer bir şekilde, her onaltılı hane bunun dört haneli eşdeğerine çevrilir. Aşağıdaki örnek bu işlemi göstermektedir:

$$(673.124)_8 = \left(\underbrace{110}_6 \underbrace{111}_7 \underbrace{011}_3 \cdot \underbrace{001}_1 \underbrace{010}_2 \underbrace{100}_4 \right)_2$$

$$(306.D)_{16} = \left(\underbrace{0011}_3 \underbrace{0000}_0 \underbrace{0110}_6 \cdot \underbrace{1101}_D \right)_2$$

İkili sayılarla çalışmak zordur, çünkü ondalık eşdeğerlerinden üç dört kat daha fazla hane gerektirir. Örneğin ikili 111111111111 sayısı, ondalık 4095 sayısına eşdeğerdir. Ne var ki bilgisayarlarda ikili sayılar kullanılır ve bazen operatörün veya kullanıcının makineyle doğrudan doğruya ikili sayılar yoluyla iletişim kurması gerekir. Bilgisayardaki ikili sistemi aynen koruyan, ancak söz konusu kişinin dikkate alması gereken hane sayısını azaltan bir yöntemde ikili sistemle sekizli veya onaltılı sistem arasındaki ilişki kullanılır. Bu yöntemle insan, sekizli veya onaltılı sayılarla düşünür ve makineyle doğrudan iletişim gerekli olduğu zaman ilgili değeri inceleyerek gerekli çevrimi yapar. Örneğin ikili 111111111111 sayısı 12 hanelidir ve sekizli sistemde 7777 (dört hane) veya onaltılı sistemde FFF (üç hane) olarak ifade edilir. İnsanlar kendi aralarında bilgisayardaki ikili sayılardan söz ederken, sekizli veya onaltılı sistem daha çok arzu edilir, çünkü eşdeğerde ikili sayıda gerekli olan basamak sayısının üçte veya dörtte biriyle daha anlaşılır ifade edilebilmektedir. Ancak insan makineyle iletişim kurarken (konsol anahtarları, gösterge lambaları veya makine dilinde yazılan bir program yoluyla), sekizli veya onaltılıdan ikiliye ve ikiliden bu sistemlere çevrim, kullanıcı tarafından incelenerek yapılır.

1.5 TÜMLEYENLER

Sayısal bilgisayarlarda tümleyenler, çıkarma işlemini sadeleştirmek için ve mantık işlemleri için kullanılır. Her r -tabanlı sistem için iki tip tümleyen vardır: (1) r 'nin tümleyeni ve (2) $(r-1)$ 'in tümleyeni. Tabanın değeri yerine konduğu zaman bu iki

tip, ikili sayılarda 2'nin ve 1'in tümleyeni veya ondalık sayılarda 10'un ve 9'un tümleyeni adını alır.

r 'nin Tümleyeni

n haneli bir tamsayı kısmı bulunan r tabanında bir N pozitif sayı için, N 'nin tümleyeni $N \neq 0$ için $r^n - N$ ve $N = 0$ için 0'dır. Aşağıdaki sayısal örnekler tanımın açıklık kazanmasını sağlayacaktır:

$$(52520)_{10} \text{'un } 10 \text{'a tümleyeni} = 10^5 - 52520 = 47480.$$

Sayıdaki basamak sayısı $n = 5$.

$$(0.3267)_{10} \text{'un } 10 \text{'a tümleyeni} = 1 - 0.3267 = 0.6733.$$

Tamsayı yok, bu nedenle $10^n = 10^0 = 1$.

$$(25.639)_{10} \text{'un } 10 \text{'a tümleyeni} = 10^2 - 25.639 = 74.361.$$

$$(101100)_2 \text{'nin } 2 \text{'ye tümleyeni} = (2^6)_{10} - (101100)_2 = (1000000 - 101100)_2 = 010100.$$

$$(0.0110)_2 \text{'nin } 2 \text{'ye tümleyeni} = (1 - 0.0110)_2 = 0.1010$$

Tarımdan ve örneklerden, ondalık bir sayının 10'un tümleyeninin, bütün en az değerklikli sıfırları olduğu gibi bırakıp sıfırdan farklı ilk en az değerklikli haneyi 10'dan çıkararak ve daha sonra da diğerk bütün değerklikli haneleri 9'dan çıkararak bulunabileceğı açıktır. 2'nin tümleyeni ise bütün en düşükk değerklikli sıfırları ve sıfırdan farklı ilk haneyi olduğu gibi bırakıp diğerk bütün anlamlı (değerklikli) hanelerdeki 1'lerin yerine 0 ve 0'ların yerine 1 yazarak bulunabilir. r 'nin tümleyeninin bulunması için üçüncü ve daha basit bir yöntem, $(r-1)$ 'in tümleyeninin tanımından sonra verilmiştir.

Her r tabanı (1'den büyük, ancak 1'e eşit olmayan) için sayıların r 'nin tümleyeni mevcuttur ve yukarıdaki tanımdan elde edilebilir. Burada verilen örneklerde $r=10$ (ondalık) ve $r=2$ (ikili) sayılar kullanılmaktadır, çünkü bizi en çok ilgilendiren bu iki tabandır. Tümleyenin adı kullanılan sayının tabanıyla ilgilidir. Örneğın 11 tabanlı bir sayının $(r-1)$ tümleyenine, 10'un tümleyeni denir, çünkü $r=11$ için $r-1=10$ 'dur.

$(r-1)$ 'in Tümleyeni

n haneli bir tamsayı kısmı ve m haneli bir kesirli kısmı bulunan r tabanında bir N pozitif sayı için, N 'nin $(r-1)$ tümleyeni $r^n - r^m - N$ olarak tanımlanır. Aşağıda bazı nümerik örnekler verilmiştir:

$$(52520)_{10} \text{'un } 9 \text{'a tümleyeni} = (10^5 - 1 - 52520 = 99999 - 52520 = 47479.$$

Kesir yok, bu nedenle $10^{-m} = 10^0 = 1$

$(0.3267)_{10}$ 'un 9'a tümleyeni $= (1 - 10^{-4} - 0.3267) = 0.9999 - 0.3267 = 0.6732$

Tamsayı yok, bu nedenle $10^n = 10^0 = 1$

$(25.639)_{10}$ 'un 9'a tümleyeni $= (10^2 - 10^{-3} - 25.639) = 99.999 - 25.639 = 74.360$

$(101100)_2$ 'nin 1'e tümleyeni $= (2^6 - 1) - (101100) = (111111 - 101100)_2$
 $= 010011$

$(0.0110)_2$ 'nin 1'e tümleyeni $= (1 - 2^{-4})_{10} - (0.0110)_2 = (0.1111 - 0.0110)_2$
 $= 0.1001$

Örneklerden, ondalık bir sayının 9'un tümleyeninin, her haneyi 9'dan çıkarmak suretiyle bulunduğunu gördük. **İkili bir sayının 1'in tümleyenini bulmak çok daha kolaydır: 1'ler 0, 0'lar da 1 yapılır.** $(r-1)$ tümleyeni kolayca bulunduğu için, r 'nin tümleyeni istendiğinde bunu kullanmak bazen daha elverişlidir. Tanımlardan ve örneklerden sağlanan sonuçların kıyaslanmasından, r^{-m} , en az anlamlı haneye eklendikten sonra $(r-1)$ 'in tümleyeninden r 'nin tümleyeninin elde edilebileceği sonucu çıkar. **Örneğin 10110100 sayısının 2'nin tümleyeni, bu sayının 1'in tümleyeni 01001011'e 1 eklenerek bulunabilir (=01001100).**

Tümleyenin tümleyeninin sayıyı ilk değerine döndürdüğünü söylemekte yarar var. N sayısının r 'nin tümleyeni $= r^n - N$ ve $(r^n - N)$ 'in tümleyeni $= r^n - (r^n - N) = N$ 'dir; ve aynı şey 1'in tümleyeni için de geçerlidir.

r 'nin Tümleyenleriyle Çıkarma İşlemi

İlkokullarda çıkarma işlemini öğretmek için yararlanılan doğrudan yöntemde ödünç kavramı kullanılır. Bu yöntemde, çıkan hane buna karşılık gelen çıkarılan haneden büyük olduğu zaman, bir üst haneden 1 ödünç alırsız. Kalem kağıtla çıkarma yapılırken bu en kolay yol gibi gözükür. Çıkarma işlemi sayısal cihazlar yoluyla yapıldığı zaman bu yöntemin, tümleyenlerin ve aşağıda anlatılan toplamaların kullanıldığı yöntem kadar etkili olmadığı anlaşılır.

Her ikisi de r tabanında olan iki pozitif sayının birbirinden çıkarılması $(M-N)$ aşağıdaki şekilde yapılabilir:

1. Çıkarılan M i, çıkan N 'in r tümleyenine ekleyin.
2. 1. adımda elde edilen sonuçta elde olup olmadığına bakın.
  - (a) Elde varsa atın.
  - (b) Elde yoksa, 1. adımda elde edilen sayının r tümleyenini alın ve önüne bir eksi işareti koyun.

Aşağıdaki örnekler yönteme açıklık getirecektir:

ÖRNEK 1-5: 10'un tümleyenini kullanarak 7253 - 3250 işlemini yapın.

$$M = 72532$$

$$72532$$

$$N = 03250$$

$$N\text{'in } 10\text{'a tümleyeni} = 96750$$

cevap : 69282

$$\begin{array}{r} + \\ 96750 \\ \text{son elde} \rightarrow 1 \quad \hline 69282 \end{array}$$

ÖRNEK 1-6: $(3250 - 72532)_{10}$ işlemini yapın.

$$M = 03250$$

$$03250$$

$$N = 72532$$

$$N\text{'in } 10\text{'a tümleyeni} = 27468$$

cevap : - 69282 = - (30718'in 10'a tümleyeni)

$$\begin{array}{r} + \\ 27468 \\ \text{elde yok} \quad \hline 30718 \end{array}$$

ÖRNEK 1-7: Aşağıdaki ikili sayılarla $M - N$ işlemini yapmak için 2'nin tümleyenini kullanın.

(a)

$$M = 1010100$$

$$1010100$$

$$N = 1000100$$

$$N\text{'in } 2\text{'ye tümleyeni} = 0111100$$

cevap : 10000

$$\begin{array}{r} + \\ 0111100 \\ \text{son elde} \rightarrow 1 \quad \hline 0010000 \end{array}$$

(b)

$$M = 1000100$$

$$1000100$$

$$N = 1010100$$

$$N\text{'in } 2\text{'ye tümleyeni} = 0111100$$

cevap : - 10000 = - 1110000'in 2'ye tümleyeni

$$\begin{array}{r} + \\ 0111100 \\ \text{elde yok} \quad \hline 1110000 \end{array}$$

Bu işlem şu şekilde kanıtlanır: N sayısının r tümleyenine M eklenmesi $(M + r^n - N)$ verir. n haneli bir tamsayı kısmı bulunan sayılarda r^n , $(n+1)$. konumda bir 1'e eşittir (yani "elde" denen şeye). Hem M hem de N pozitif kabul edildiğinden:

$$(a) (M + r^n - N) \geq r^n \text{ ise } M \geq N, \text{ veya}$$

$$(b) (M + r^n - N) < r^n \text{ ise } M < N \text{ olur.}$$

(a) durumunda cevap pozitifdir ve $M-N$ 'ye eşittir, ki bu da r^n eldesi atıldığı zaman doğrudan doğruya elde edilen şeydir. (b) durumunda cevap negatiftir ve $-(M-N)$ 'ye eşittir. Elde olmaması negatif olduğunu gösteriyordu. Cevap, ikinci tümleyeni alıp bir eksi işareti koyarak bulunmuştur:

$$- [r^n - (M + r^n - N)] = - (N - M).$$

(r-1) Tümüyleniyle Çıkarma

($r-1$) tümleyeniyle çıkarma işlemi, aşağıda gösterilen ve "son elde" denen bir farkın dışında r 'nin tümleyeniyle çıkarmayla tamamen aynıdır. r tabanlı ve her ikisi de pozitif olan $M-N$ çıkarma işlemi aşağıdaki şekilde yapılır:

1. Çıkarılan M 'i, çıkan N 'in $(r-1)$ tümleyenine ekleyin.
2. İlk adımda elde edilen sonuçta elde olup olmadığına bakın.
  - (a) Elde varsa, en az anlamlı haneye 1 ekleyin (son elde).
  - (b) Elde yoksa, 1. adımda elde edilen sayının $(r-1)$ tümleyenini alın ve önüne eksi işareti koyun.

Bu işlemin kanıtı, r 'nin tümleyeni için verilene çok benzemektedir ve alıştırma olarak öğrenciye bırakılmıştır. Aşağıdaki örnekler işleme açıklık kazandıracaktır:

ÖRNEK 1-8: 1.5 VE 1.6. örnekleri, 9'un tümleyenlerini kullanarak tekrarlayın.

(a) $M = 72532$
 $N = 03250$
 N 'in 9'a tümleyeni = 96749

72532

+ 96749

69281

son elde 1

69282

cevap : 69282

(b) $M = 03250$
 $N = 72532$
 N 'in 9'a tümleyeni = 27467

$$\begin{array}{r} 03250 \\ + 27467 \\ \hline \text{eldesiz} \quad 30717 \end{array}$$

cevap : - 69282 = - (30717'in 9'a tümleyeni)

ÖRNEK 1-9: 1-7. örneği, 1'e tümleyeni kullanarak tekrarlayın.

(a) $M = 1010100$ 1010100
 $N = 1000100$
 N 'in 1'e tümleyeni = 0111011

$$\begin{array}{r}
 + \quad 0111011 \\
 1000100 \\
 \hline
 1011111 \\
 + \\
 1 \\
 \hline
 0010000
 \end{array}$$

son elde

cevap : 10000

(b) $M = 1000100$ 1000100
 $N = 1010100$
 N 'in 1'e tümleyeni = 0101011

$$\begin{array}{r}
 + \quad 0101011 \\
 1000100 \\
 \hline
 1101111
 \end{array}$$

elde yok

cevap : - 10000 = - (1101111'in 1'e tümleyeni)

1'e ve 2'ye Tümleyenlerin Kıyaslanması

1'e ve 2'ye tümleyenlerin kıyaslanması, her birisinin avantajlarını ve dezavantajlarını ortaya çıkaracaktır. 1'in tümleyeninin avantajı, yapılması gereken tek şey 1'leri 0 ve 0'ları 1 yapmak olduğu için, sayısal bilgisayarlar tarafından kolayca kullanılabilmesidir. 2'nin tümleyeni iki yoldan elde edilebilir: (1) 1'in tümleyeninin en küçük değerlikli hanesine 1 ekleyerek ve (2) en küçük değerlikli konumlardaki bütün 0'ları ve ilk 1'i olduğu gibi bıraktıktan sonra kalan diğer bütün 1'leri 0, 0'ları da 1 yaparak. İki sayının, tümleyenler yoluyla çıkarılması sırasında 2'nin tümleyeni daha avantajlıdır, çünkü sadece bir aritmetik toplama işlemi gereklidir. Elde kalması halinde 1'in tümleyeni iki aritmetik toplama gerektirir. 1'in tümleyeninin, iki aritmetik sıfıra sahip olmak gibi bir dezavantajı daha vardır: hanelerin hepsi 0'ken ve hepsi 1'ken. Bu olguya açıklık getirmek açısından, iki eşit ikili sayının birbirinden çıkarıldığını varsayalım: $1100 - 1100 = 0$.

1'in tümleyenini kullanırsak:

$$\begin{array}{r}
 1100 \\
 + \quad 0011 \\
 + \quad 1111 \\
 \hline
 \hline
 \hline
 \end{array}$$

- 0000, elde etmek için tekrar tümle

2'nin tümleyenini kullanarak:

$$\begin{array}{r}
 1100 \\
 + 0100 \\
 + 0000 \\
 \hline
 \end{array}$$

2'nin tümleyeninde sadece bir aritmetik sıfır varken, 1'in tümleyeninde sıfır eksi veya artı olabilir, bu da işleri karmaşıktırabilir.

Sayısal bilgisayarlardaki aritmetik işlemler için çok yararlı olan tümleyenler 8 ve 9. Bölümlerde ele alınmıştır. Ancak, 1'in tümleyeni de daha sonra gösterileceği üzere, mantık işlemlerinde işe yararmaktadır, çünkü 1'in 0'a ve 0'ın 1'e çevrilmesi, bir mantık tersleme işleminin eşdeğeridir. Buna karşılık 2'nin tümleyeni sadece aritmetik uygulamalarla ilişkili olarak kullanılmaktadır. Sonuç olarak şu kuralı benimsemek yerinde olacaktır: türü belirtilmeksizin tümleyen terimi aritmetik olmayan bir işlemle ilgili olarak kullanılmıyorsa bunun 1'in tümleyeni olduğu varsayılmaktadır.

1-6 İKİLİ KODLAR

Elektronik sayısal sistemlerde, iki ayrı değere sahip sinyaller ve iki kararlı duruma sahip devre elemanları kullanılmaktadır. İkili sinyaller, ikili devre elemanları ve ikili sayılar (haneler) arasında doğrudan bir benzeşim söz konusudur. Örneğin n haneli ikili bir sayı, her birinin 0'a veya 1'e eşit çıkış sinyal eşdeğeri olan n kadar ikili devre elemanı ile gösterilebilir. Sayısal sistemler sadece ikili sayıları değil, ayrıca diğer birçok ayrık bilgi öğelerini de temsil edebilmekte ve kullanabilmektedir. Bir nicelikler grubu içinde ayırdedilebilen her ayrık bilgi ögesi ikili bir kodla gösterilebilir. Örneğin *kırmızı*, tayfın ayrı bir rengidir. *A* harfi alfabenin ayrı (belirgin) bir harfidir.

Tanım gereği bir *bit*, bir ikili hanedir. Bir ikili kodla ilişkili olarak kullanıldığında, 0 veya 1'e eşit bir ikili niceliği gösterdiğini düşünmek daha doğrudur. Bir ikili koddaki 2^n 'li bir grubu göstermek için, en az n sayıda haneye ihtiyaç vardır. Bunun nedeni n kadar bitin, 2^n kadar farklı şekilde düzenlenebilmesidir. Örneğin dört ayrı nicelikten oluşan bir grup, her bir nicelik aşağıdaki bit kombinasyonlarına karşılık gelecek şekilde iki bitlik bir kodla gösterilebilir: 00, 01, 10 ve 11. Sekiz ögeli bir grup, her bir öge şunlardan sadece ve sadece birisiyle temsil edilecek şekilde, üç bitlik bir kod gerektirir: 000, 001, 010, 011, 100, 101, 110 ve 111. Bu örneklerden, n kadar bitli bir kodun ayrı bit kombinasyonlarının (birleşimlerinin), ikili formda 0'dan $(2^n - 1)$ 'e kadar sayılarla bulunabileceği sonucu çıkar. Kodlanacak grubun eleman sayısı, 2'nin katları olmadığı zaman bazı bit kombinasyonları boş (tahsis edilmeden) kalır. 0, 1, 2, ..., 9'dan oluşan on ondalık hane böyle bir gruba örnek teşkil eder. On ögeyi birbirinden ayıran ikili bir kodun en az dört bit içermesi gerekir; çünkü üç bit en

fazla sekiz ögeyi birbirinden ayırabilir. Dört bit ise 16 farklı birleşim oluşturabilir (16 farklı şekilde dizilebilir), ama sadece on hane kodlandığı için, kalan altı kombinasyon boştur ve kullanılmaz.

2^n kadar ayrı niceliği kodlamak için gerekli *minimum* bit sayısının n olmasına rağmen, ikili bir kod için kullanılabilecek *maksimum* bit sayısı diye bir sınır yoktur. Örneğin ondalık on hane on bitle kodlanabilir ve her ondalık haneye dokuz 0'lı ve bir 1'li bir bit birleşimi tahsis edilebilir. Bu ikili kodda 6 hanesi 0001000000 bit birleşimiyle gösterilebilir.

Ondalık Kodlar

Ondalık haneler için ikili kodlar en az dört bit gerektirmektedir. Dört veya daha fazla biti olası on ayrı birleşimle düzenleyerek çok çeşitli kodlar elde edilebilir. Buna birkaç örnek Tablo 1.2'de verilmiştir.

Tablo 1.2 Ondalık haneler için ikili kodlar

Ondalık sayı	(BCD) 8421	Artık-3	84-2-1	2421	(İki birli) 5043210
0	0000	0011	0000	0000	0100001
1	0001	0100	0111	0001	0100010
2	0010	0101	0110	0010	0100100
3	0011	0110	0101	0011	0101000
4	0100	0111	0100	0100	0110000
5	0101	1000	1011	1011	1000001
6	0110	1001	1010	1100	1000010
7	0111	1010	1001	1101	1000100
8	1000	1011	1000	1110	1001000
9	1001	1100	1111	1111	1010000

BCD (ikili kodlu ondalık), doğrudan bir ikili eşdeğer düzenlemesidir. İkili bitlere, konumlarına göre ağırlık vermek mümkündür. BCD kodunun ağırlıkları 8, 4, 2 ve 1'dir. Örneğin 0110 bit düzenlemesi, ondalık hane 6'yı gösterecek şekilde ağırlıklarla yorumlanabilir, çünkü $0 \times 8 + 1 \times 4 + 1 \times 2 + 0 \times 1 = 6$. Örneğin 8, 4, -2, -1 kodunda olduğu gibi, ondalık bir koda negatif ağırlıklar vermek de mümkündür. Bu durumda 0100 bit birleşimi ondalık 2 sayısı olarak yorumlanır, çünkü $0 \times 8 + 1 \times 4 + 1 \times (-2) + 0 \times (-1) = 2$. Tabloda verilen diğer iki kodun ağırlıkları 2421 ve 5043210'dır. Bazı eski bilgisayarlarda kullanılan bir ondalık kod, artık-3 kodudur. Bu ağırlıksız bir koddur; kod düzenlemesi, 3 eklendikten sonra ilgili BCD değerinden elde edilmektedir.

Sayılar sayısal bilgisayarda ya ikili olarak, ya da ikili bir kod vasıtasıyla ondalık olarak temsil edilir. Veriler belirlenirken kullanıcı verileri ondalık şeklinde

vermek ister. Girilen ondalık sayılar bilgisayarın içinde ondalık bir kod vasıtasıyla saklanır. Her bir ondalık hane en az dört adet ikili saklama elemanı gerektirir. İkili olarak temsil edilen sayılarla makine içinde aritmetik işlem yapılacağı zaman ondalık sayılar ikiliye çevrilir. Sayıların hepsi tamamen kodlu haldeyken de doğrudan doğruya ondalık aritmetik işlemleri yapmak da mümkündür. **Örneğin 395 ondalık sayısı ikiliye çevrildiği zaman 110001011'e eşittir** ve dokuz ikili haneden oluşur. **Aynı sayı makinede BCD koduyla temsil edildiği zaman her bir ondalık hane için dört bit olmak üzere toplam 12 bitlik yer işgal eder:001110010101.** İlk dört bit 3'ü, ikinci dört bit 9'u ve son dört bit de 5'i temsil eder.

Ondalık bir sayının ikiliye çevrilmesi ile ondalık bir sayının ikili kodlanması arasındaki farkı anlamak çok önemlidir. Çevrimden elde edilen bitler ikili hanelerdir. Kodlamadan elde edilen bitler ise kullanılan kodun kurallarına göre düzenlenen 1 ve 0 birleşimleridir. Bu nedenle sayısal bir sistemdeki bir 1'ler ve 0'lar dizisinin bazen ikili bir sayıyı, bazen de belli bir ikili kodla belirlenen başka türlü bir ayrık bilgi niceliğini gösterebileceğini kavramak son derece önemlidir. Örneğin ondalık sayının 0 ile 9 arasında bir tamsayı olduğu sürece BCD kodu, hem bir kod hem de doğrudan bir ikili çevrim olarak seçilmiştir. 9'dan büyük sayılar durumunda çevrim ve kodlama tamamen farklıdır. Bu kavram o kadar önemlidir ki, başka bir örnekle tekrarlamakta yarar vardır. **Ondalık 13 sayısının ikili çevrimi 1101'dir; buna karşılık aynı sayının BCD kodu ise 00010011'dir.**

Tablo 1.2'de verilen beş adet ikili kod arasında BCD, kullanılması en doğal olanı gibi gözükmemektedir; gerçekten de en sık rastlanan kod biçimidir. Tabloda verilen diğer dört bitli kod arasında, BCD'de bulunmayan ortak bir özellik vardır. Artık-3 ile 2,4,2,1 ve 8, 4, -2, -1, kendini tümleyen kodlardır; yani, 1'ler 0'la ve 0'lar 1'le değiştirilerek ondalık sayının 9 tümleyeni kolayca bulunur. Örneğin ondalık 395 sayısı 2, 4, 2, 1 kodunda 00111111011 olarak gösterilir. Bunun 9'a tümleyeni 604 ise 110000000100 ile gösterilir, ki bu da ilkindeki 1'leri 0, 0'ları da 1 yaparak kolayca elde edilir. Bu özellik, makinede ondalık sayılarla (ikili kodlu) aritmetik işlemler yapılırken yararlıdır; çıkarma işlemi ise 9'un tümleyeniyle hesaplanır.

Tablo 1.2'deki iki birli kod, hata-tespit özellikli yedi bitli bir koda örnek teşkil eder. Her ondalık hane, ilgili ağırlıklı sütunlara konan beş adet 0 ve iki adet 1'den oluşur. Sayısal sistemlerin ikili 1'i belli bir sinyalle ve ikili 0'ı başka bir sinyalle gösterdiği dikkate alınırsa, bu kodun hata-tespit özelliği anlaşılabilir. Sinyallerin bir yerden başka bir yere iletimi sırasında hata oluşabilir. Bir veya daha fazla bitin değeri değişebilir. Alıcı tarafındaki bir devre, gelen sinyaldeki 1 sayısının ikiden fazla (veya az) olduğunu belirleyebilir; ve alınan bitlerin birleşimi olabilecek birleşimlere uymuyorsa, bir hata olduğu belirlenir.

Hata Tespit Kodları

İster darbe modülasyonlu sinyaller şeklinde, ister sayısal bilgisayar girişi veya çıkışı şeklinde olsun, ikili bilgiler, iletişim ortamında örneğin kablo veya radyo dalgaları vasıtasıyla iletilir. Fiziksel iletişim ortamına giren her türlü harici gürültü (parazit), bit değerlerini 0'dan 1'e ve 1'den 0'a değiştirir. İletişim sırasında ortaya çıkan hataları tespit etmek amacıyla bir hata-tespit kodu kullanılabilir. Bu şekilde bulunan hata düzeltilemez, ancak varlığı gösterilir. Genel yöntem, hataların sıklığını gözlemektir. Hatalar iletilen bilginin tamamı üzerinde belirgin bir etki yaratmaksızın rastgele, arada bir ortaya çıkıyorsa, ya hiç bir şey yapılmaz, ya da hatalı mesaj tekrar gönderilir. Buna karşılık hatalar, alınan bilgilerin anlamını bozacak sıklıkta ortaya çıkıyorsa, sistemde arıza olup olmadığı kontrol edilir.

Tablo 1.3 Eşlik bit üretimi

(a) Mesaj	P (tek)	(b) Mesaj	P (çift)
0000	1	0000	0
0001	0	0001	1
0010	0	0010	1
0011	1	0011	0
0100	0	0100	1
0101	1	0101	0
0110	1	0110	0
0111	0	0111	1
1000	0	1000	1
1001	1	1001	0
1010	1	1010	0
1011	0	1011	1
1100	1	1100	0
1101	0	1101	1
1110	0	1110	1
1111	1	1111	0

Bir eşlik biti, toplam 1 sayısını tek veya çift yapmak için mesaja eklenen bir bittir. Dört bitlik bir mesaj ve P eşlik biti Tablo 1.3.'te verilmiştir. (a) şıkında P, bütün 1'lerin toplamı, tek (beş bitin tamamında) olacak şekilde seçilmiştir. (b)'de ise P, bütün 1'lerin toplamı çift olacak şekilde seçilmiştir. Bilginin bir yerden başka bir yere iletimi sırasında eşlik biti aşağıdaki şekilde kullanılır. Gönderen tarafta mesaj (örneğimizde ilk dört bit), gerekli P'nin üretildiği bir "eşlik üretme" devresine uygulanır. Eşlik biti de dahil olmak üzere mesaj, hedefe gönderilir. Alıcı tarafta ise bütün bitler (örneğimizde beş bit), kabul edilen eşlemeyi kontrol etmek amacıyla bir "eşlik devresine" uygulanır. Bulunan eşlik, kabul edilen eşlik değerine

uymuyorsa hata var demektir. Eşlik yöntemi, bir, üç veya diğer tek sayılı hata birleşimini tespit eder. Çift sayılı hata birleşimi tespit edilemez. Eşlik üretimi ve kontrolüne ilişkin daha ayrıntılı bir tartışma Bölüm 4.9'da bulunabilir.

Yansımali Kod

Sayısal sistemler sadece ayrık biçimdeki verileri işleyebilecek şekilde tasarlanabilir. Birçok fiziksel sistem kesintisiz veri çıkışı sağlar. Bu verilerin, sayısal sisteme uygulanmadan önce, sayısal veya ayrık şekle dönüştürülmesi gerekir. Sürekli veya analog bilgiler, bir analog-sayısal dönüştürücü vasıtasıyla sayısal şekle dönüştürülür. Analog verilerden çevrilen sayısal verileri göstermek için bazı durumlarda Tablo 1.4'teki yansımali kodu kullanmak yerinde olacaktır. Yansımali kodun ikili sayılara kıyasla avantajı, yansımali kodla yazılan bir sayının, bir sayıdan diğerine geçerken sadece bir bit değişmesidir. Tipik bir yansımali kod uygulaması, bir mil (shaft) konumunun sürekli (kesintisiz) değişmesi analog verilerle temsil edilmesidir. Mil, bölümlere ayrılır ve her bölüme bir numara verilir. Bitişik bölümler bitişik yansımali kodlu sayılarla temsil edildiği takdirde, herhangi iki bölümü birbirinden ayıran çizgide hata sezilirse belirsizlik azaltılmış olur. Tablo 1.4'te verilen yansımali kod, bu türden çok sayıda olası koddan sadece birisidir. Farklı bir yansımali kod elde etmek için, istenilen bit birleşimiyle başlayıp, iki sayının kod tahsisinin aynı olmaması koşuluyla, istenilen rastgele tarzda her defasında sadece bir biti 1'den 0'a veya 0'dan 1'e çevirmek yeterlidir. **Yansımali kod Gray kodu olarak da bilinmektedir.**

Alfanümerik Kodlar

Sayısal bilgisayarlardaki birçok uygulama, hem sayılardan hem de harflerden oluşan verilerin işlenmesini gerektirir. Örneğin milyonlarca polişe hamili bulunan bir sigorta şirketinde dosyaların işlenmesi için sayısal bir bilgisayar kullanılabilir. Polişe sahibinin adını ikili sistemle göstermek için, alfabeyle karşılık gelen bir ikili koda ihtiyaç vardır. Buna ek olarak, aynı ikili kodun, ondalık sayıları ve diğer özel karakterleri de göstermesi gerekir. **Alfanümerik (bazen alfamerik olarak kısaltılır) bir kod, on ondalık haneden, alfabenin 26 harfinden ve \$ gibi çeşitli özel sembollerden oluşan bir elemanlar grubunun iki kodudur. Bir alfanümerik gruptaki toplam eleman sayısı 36'dan fazladır. Bu nedenle en az altı bitle kodlanması gerekir ($2^6=64$, ama $2^5=32$ yetersiz).**

Altı bitlik bir alfanümerik kodun olası düzenlemelerden birisi Tablo 1.5'te "iç (makine) kodu" altında verilmiştir. Bu kod, az sayıda değişiklikle, birçok bilgisayarda alfanümerik kodların makinede gösterimi için kullanılmaktadır. 64'ten fazla karakteri (küçük harfler ve sayısal bilgilerin iletimi için kullanılan özel

Tablo 1.4 Dört bitlik yansımali kod

Yansımali kod	Ondalık eşdeğeri
0000	0
0001	1
0011	2
0010	3
0110	4
0111	5
0101	6
0100	7
1100	8
1101	9
1111	10
1110	11
1010	12
1011	13
1001	14
1000	15

kontrol karakterleri) kodlama ihtiyacı, yedi ve sekiz bitli alfanümerik kodların geliştirilmesine yol açmıştır. Bu kodlardan birisi ASCII (Amerikan Standard Bilgi Değişim Kodu), diğeri ise EBCDIC (Genişletilmiş BCD Değişim Kodu) olarak bilinmektedir. Tablo 1.5'te verilen ASCII kodu, yedi bitten oluşur, ancak pratik açıdan sekiz bitli bir koddur, çünkü eşlik için her zaman sekizinci bir bit eklenir. Ayrık bilgiler delikli kartlar yoluyla aktarıldığı zaman, alfanümerik karakterler için 12 bitlik bir ikili kod kullanılır. Delikli bir kartta 80 sütun ve 12 satır vardır. Her bir sütunda alfanümerik bir karakter, ilgili satırlarda açılan deliklerle gösterilir. Bir deliğin varlığı 1 ve yokluğu da 0 olarak algılanır. 12 satır, üstten başlayarak 12, 11, 0, 1, 2....9 olarak işaretlenir. İlk üçü *zon* (alan) olarak adlandırılırken, kalan dokuz satır *nümerik* olarak adlandırılır. Tablo 1.5'teki 12 bitlik kart kodunda deliklerin açıldığı (ki bu delikler 1'e karşılık gelir) satırlar gösterilmiştir. Diğer boş satırların 0 olduğu varsayılmıştır. 12 bitli kart kodu, kullanılan bitlerin sayısı açısından etkisizdir. Bilgisayarların çoğu, giriş kodunu altı bitlik bir iç koda çevirir. Örnek olarak, "John Doe" adının iç kodla gösterimi şu şekildedir:

<u>100001</u>	<u>100110</u>	<u>011000</u>	<u>100101</u>	<u>110000</u>	<u>010100</u>	<u>100110</u>	<u>010101</u>
J	O	H	N	boşluk	D	O	E

Tablo 1.5 Alfanoümerik Karakter Kodları

Karakter	6-Bitlik iç kodu		7-Bitlik ASCII kodu		8-Bitlik EBCDIC kodu		12-Bitlik kart kodu
A	010	001	100	0001	1100	0001	12,1
B	010	010	100	0010	1100	0010	12,2
C	010	011	100	0011	1100	0011	12,3
D	010	100	100	0100	1100	0100	12,4
E	010	101	100	0101	1100	0101	12,5
F	010	110	100	0110	1100	0110	12,6
G	010	111	100	0111	1100	0111	12,7
H	011	000	100	1000	1100	1000	12,8
I	011	001	100	1001	1100	1001	12,9
J	100	001	100	1010	1101	0001	11,1
K	100	010	100	1011	1101	0010	11,2
L	100	011	100	1100	1101	0011	11,3
M	100	100	100	1101	1101	0100	11,4
N	100	101	100	1110	1101	0101	11,5
O	100	110	100	1111	1101	0110	11,6
P	100	111	101	0000	1101	0111	11,7
Q	101	000	101	0001	1101	1000	11,8
R	101	001	101	0010	1101	1001	11,9
S	110	010	101	0011	1110	0010	0,2
T	110	011	101	0100	1110	0011	0,3
U	110	100	101	0101	1110	0100	0,4
V	110	101	101	0110	1110	0101	0,5
W	110	110	101	0111	1110	0110	0,6
X	110	111	101	1000	1110	0111	0,7
Y	111	000	101	1001	1110	1000	0,8
Z	111	001	101	1010	1110	1001	0,9
0	000	000	011	0000	1111	0000	0
1	000	001	011	0001	1111	0001	1
2	000	010	011	0010	1111	0010	2
3	000	011	011	0011	1111	0011	3
4	000	100	011	0100	1111	0100	4
5	000	101	011	0101	1111	0101	5
6	000	110	011	0110	1111	0110	6
7	000	111	011	0111	1111	0111	7
8	001	000	011	1000	1111	1000	8
9	001	001	011	1001	1111	1001	9
boşluk	110	000	010	0000	0100	0000	deliksiz
.	011	011	010	1110	0100	1011	12,8,3
(	111	100	010	1000	0100	1101	12,8,5
+	010	000	010	1011	0100	1110	12,8,6
\$	101	011	010	0100	0101	1011	11,8,3
*	101	100	010	1010	0101	1100	11,8,4
)	011	100	010	1001	0101	1101	11,8,5
-	100	000	010	1101	0110	0000	11
/	110	001	010	1111	0110	0001	0,1
,	111	011	010	1100	0110	1011	0,8,3
=	001	011	011	1101	0111	1110	8,6

1.7 İKİLİ SAKLAMA VE KAYDEDİCİLER

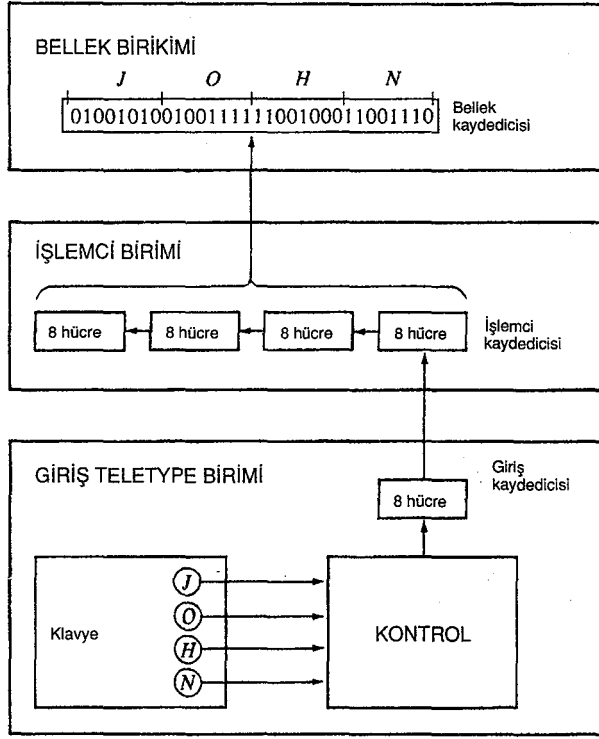
Sayısal bir bilgisayardaki ayrık bilgi ögelerinin, belli bir bilgi saklama ortamında fiziksel bir varlığı olması gerekir. Buna ek olarak, ayrık bilgi ögeleri ikili biçimde gösterildiği zaman, bilgi saklama ortamının, ayrı ayrı (bağımsız) bitleri saklamak için ikili saklama elemanları içermesi gerekir. Bir *ikili hücre*, iki kararlı duruma sahip olan ve bir bitlik bilgi saklayabilen bir aygıttır. Hücrenin girişi, hücreyi iki durumdan birine çeken (ayarlayan) uyarma sinyalleri alır. Hücrenin çıkışı ise iki durumu birbirinden ayıran fiziksel bir niceliktir. Bir hücre, bir kararlı durumdayken saklanan bilgi 1 ve diğer kararlı durumdayken saklanan bilgi 0'dır. İkili hücrelere örnek olarak elektronik flip-flop devreler, belleklerde kullanılan demir (ferrit) çekirdekler ve bir kartta delinen veya delinmeyen konumlardır.

Kaydediciler

Kaydedici, bir ikili hücreler grubudur. Bir hücre bir bitlik bilgi sakladığı için, bundan, n hücreli bir kaydedicinin n bit içeren ayrık bilgi niceliklerini saklayabileceği sonucu çıkar. Bir kaydedicinin *durumu*, 1'lerin ve 0'ların n katı kadar bir sayıdır; burada her bit kaydedicideki bir hücrenin durumunu gösterir. Kaydedicinin *içeriği* ise kaydedicide saklı bilgilere uygulanan yorumun bir fonksiyonudur. Örneğin aşağıdaki 16 hücreli kaydediciyi ele alalım:

1	1	0	0	0	0	1	1	1	1	0	0	1	0	0	1
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16

Fiziksel olarak kaydedicinin, her birinde 1 veya 0 değerlerinin saklandığı 16 adet ikili hücreden oluştuğu düşünülebilir. Kaydedicide saklanan bit düzenlemesinin (konfigürasyonunun) şekildeki gibi oluşunu varsayalım. Kaydedicinin durumu **16-katlı sayı 1100001111001001'dir**. Açık olduğu üzere n kadar hücresi bulunan bir kaydedici olası 2^n durumundan birinde olabilir. Şimdi kaydedicinin içeriğinin bir ikili tamsayıyı gösterdiği varsayılırsa, kaydedicinin 0'dan $2^{16}-1$ 'e kadar herhangi bir ikili sayıyı saklayabileceği açıktır. **Elimizdeki örnekte kaydedicinin içeriği, ondalık 50121 sayısının eşdeğeridir. Ama kaydedicinin sekiz bitli kodla gösterilen alfanümerik karakterleri sakladığı varsayılırsa, kaydedicinin içeriği anlamlı herhangi iki anlamlı karakteri gösterir** (tahsis edilmeyen bit birleşimleri anlamlı bilgi göstermez). **EBCDIC kodunda yukarıdaki örnek iki karakteri gösterir: C (soldaki sekiz bit) ve I (sağdaki sekiz bit)**. Öte yandan, kaydedicinin içeriği dört bitli bir kodla gösterilen dört ondalık hane olarak yorumlanırsa, kaydedicideki veri dört haneli bir ondalık sayı olur. Artık-3 kodunda bu örnek ondalık 9096 sayısıdır. Kaydedici içeriği BCD'de anlamsızdır, çünkü 1100 bit birleşimi herhangi bir

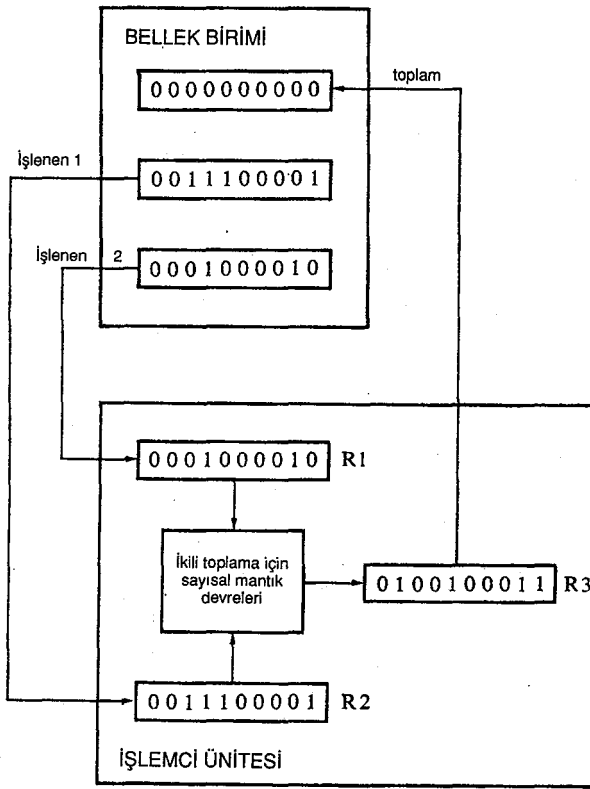

Şekil 1-2 Kaydedicilerle bilgi aktarımı

ondalık sayıya tahsis edilmemiştir. Bu örnekten, bir kaydedicinin bir veya daha fazla ayrık bilgi ögesini saklayabileceği ve aynı bit birleşiminin, farklı bilgi öge tipleri için farklı şekilde yorumlanabileceği sonucu çıkar. Kullanıcının kaydedicilerde anlamlı bilgiler saklaması ve bilgisayarın, bu bilgileri saklanan bilgilerin *türüne* göre işlemesi önemlidir.

Kaydedici Aktarımı

Sayısal bir bilgisayar, kaydedicileriyle tanımlanır. Bellek ünitesi (Şekil 1-1), **sayısal bilgilerin saklanması için kullanılan binlerce kaydedicinin toplamından başka bir şey değildir.** İşlemci ünitesi, üzerinde işlemlerin yapıldığı işlenenleri saklayan çeşitli kaydedicilerden oluşur. Kontrol ünitesinde çeşitli bilgisayar sıralarının kaydının tutulduğu çeşitli kaydediciler kullanılır; **her giriş veya çıkış birimlerinde, birime veya birimden aktarılan bilgileri saklamak için en az bir kaydedicinin bulunması gerekir.** Sayısal sistemlerde temel bir işlem olan **kaydediciler-arası bir işlem**, bir kaydedicide bulunan bilgilerin başka bir kaydediciye aktarılmasından oluşur. Şekil 1.2'de, kaydediciler arasında bilgi

Şekil 1- 3 İkili bilgi işleme örneği

aktarımı ve ikili bilgilerin bir teletype klavyesinden bellek ünitesindeki bir kaydediciye aktarılması gösterilmiştir. Giriş teletype ünitesinde bir klavye, bir kontrol ünitesi ve bir giriş kaydedicisi bulunduğu varsayılmıştır. Her tuşa basıldığında, kontrol ünitesi, eşdeğer sekiz bitlik alfanümerik karakter kodunu giriş kaydedicisine girer. Kullanılan kodun, tek-eşli sekizinci bite sahip bir ASCII kodu olduğunu varsayacağız. Giriş kaydedicisinden gelen bilgi, bir işlemci kaydedicisinin sekiz adet en az anlamlı hücresine aktarılır. Tuşlara tekrar basıldığında kontrol ünitesinin yeni bir sekiz bitlik kod girmesini mümkün kılmak için giriş kaydedicisi her aktarımdan sonra silinir. İşlemci her sekiz bitli karakterin işlemci kaydedicisine aktarılmasından önce, bir önceki karakter yeni karakterin solundaki bitişik sekiz hücreye kaydırılır. Dört karakterin transferi tamamlandığı zaman işlemci kaydedicisi dolar ve kaydedicinin içeriği bir bellek kaydedicisine aktarılır. Şekil 1.2'deki bellek kaydedicisinde saklanan bilgiler, ilgili dört tuşa basıldıktan sonra JOHN karakterlerinin aktarılmasıyla oluşmuştur.

Ayrık bilgi niceliklerini ikili formda işlemek için bilgisayarın (1) işlenecek

verileri tutan kaydediciler ve (2) ayrık bit bilgilerini işleyecek devre elemanlarıyla donatılması gerekir. Verileri tutmak için kullanılan en yaygın aygıt kaydedicidir. İkili değişkenlerin işlenmesi sayısal mantık devreleri vasıtasıyla yapılır. Şekil 1.3'te, 10 bitlik iki adet ikili sayının toplanması işlemi verilmiştir. Şemada, normalde binlerce kaydediciden oluşan bellek ünitesinin sadece üç kaydedicisi gösterilmiştir. İşlemci ünitesinin şekildeki bölümü R1, R2 ve R3 ile gösterilen üç kaydedici ile R1 ve R2'deki bitleri işleyen ve aritmetik toplamlarına eşit olan ikili sayıyı R3'e aktaran sayısal mantık devrelerinden oluşmaktadır. Kaydedici bellekleri bilgi saklamasına karşılık iki işleneni işleme kapasitesinden yoksundur. Ne var ki bellekte saklanan bilgiler işlemci kaydedicilerine aktarılabilir. İşlemci kaydedicilerinde elde edilen sonuçlar, tekrar ihtiyaç duyuluncaya kadar saklanmak üzerine bellek kaydedicilerine geri aktarılabilir. Şemada, iki bellek kaydedicisinden R1 ve R2'ye aktarılan iki işlenenin içeriği görülmektedir. Sayısal mantık devrelerinin bulduğu toplam, R3 kaydedicisine aktarılır. Bu noktada R3'ün içeriği bellek kaydedicilerinden birine geri aktarılabilir.

Son iki örnek, sayısal bir sistemin çok basit bir yöntemle gerçekleştirilen bilgi akış yeteneklerini göstermektedir. Sistemin kaydedicileri, ikili bilgilerin saklanması ve tutulması için gerekli temel öğelerdir. Sayısal mantık devreleri bilgileri üzerinde işlem yapar. Sayısal mantık devreleri ve işlem yapabilme yetenekleri bir sonraki bölümde anlatılacak. Kaydediciler ve bellek ise 7. Bölümde ele alınmaktadır.

1-8 İKİLİ MANTIK

İkili mantık, iki ayrık değer alabilen değişkenleri ve mantıksal anlam taşıyan işlemleri ele alır. Değişkenlerin alabileceği iki değer farklı şekillerde adlandırılabilir (örneğin *doğru* ve *yanlış*, *evet* ve *hayır*, vs.), ancak buradaki amacımız için bit terimleriyle düşünmek ve 1 ve 0 değerlerini kullanmak yerinde olacaktır. İkili bilgilerin kullanılmasını ve işlenmesini matematiksel bir yöntemle anlatmak için ikili mantık kullanılmaktadır. Bu sayısal sistemlerin analizi ve tasarımı için özellikle uygundur. Örneğin Şekil 1.3'teki ikili aritmetik işlemleri yapan sayısal mantık devrelerini ifade etmenin en uygun şekli ikili değişkenler ve mantık işlemleridir. Bu kısımda anlatılacak ikili mantık, Boole cebiri denen bir cebirin eşdeğeridir. İki değerli Boole cebiri 2. Bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Bu bölümün amacı, Boole cebirine kısa bir hatırlatma yapmak ve sayısal mantık devreleriyle ikili sinyaller arasındaki ilişkilerini ortaya koymaktır.

İkili Mantığın Tanımı

İkili mantık, ikili değişkenlerden ve mantıksal işlemlerden oluşur. değişkenler, *A*, *B*, *C*, *x*, *y*, *z*, vb. harflerle gösterilir; burada her değişken ancak ve ancak olası iki

ayrı değerden birini alabilir: 1 ve 0. Üç temel mantık işlemi vardır: VE (AND), VEYA (OR) ve DEĞİL (NOT).

1. **VE:** Bu işlem, bir noktayla veya bir işlemcinin bulunmamasıyla gösterilir. Örneğin $x \cdot y = z$ veya $xy = z$, " x VE y eşit z " olarak okunur. Mantıksal VE işlemi, ancak ve ancak $x=1$ ve $y=1$ ise $z=1$ 'dir şeklinde yorumlanır; aksi taktirde $z=0$ 'dır. (x , y ve z 'nin ikili değişkenler olduğunu ve sadece 1'e veya 0'a eşit olabileceğini unutmayın.)
2. **VEYA:** Bu işlem artı işaretiyle gösterilir. Örneğin $x+y=z$, " x VEYA y eşit z " olarak okunur; bu da $x=1$ veya $y=1$ veya hem $x=1$ hem de $y=1$ olması halinde $z=1$ olduğu anlamına gelir. Hem x hem de y 0'a eşitse, bu durumda $z=0$ 'dır;
3. **DEĞİL:** Bu işlem bir apostrofla (bazen de tireyle) gösterilir; Örneğin, $x'=z$ (veya $\bar{x}=z$), " x z 'ye eşit değil" olarak okunur; bu da z 'nin, x 'in değili olduğu anlamına gelir. Başka bir değişle $x=1$ ise $z=0$ olacaktır; buna karşılık $x=0$ ise $z=1$ olacaktır.

İkili mantık ikili aritmetiğe benzer; VE ve VEYA, sırasıyla çarpma ve toplama işlemleriyle bazı benzerlikler gösterir. Aslında, VE ve VEYA için kullanılan semboller, çarpma ve toplama için kullanılanlarla aynıdır. Ne var ki ikili mantığın ikili aritmetikle karıştırılmaması gerekir. Bir aritmetik değişkeninin, birçok haneden oluşabilen bir sayıyı gösterdiği anlaşılmalıdır. Oysa bir mantık değişkeni her zaman için ya 1 ya da 0 olur. Örneğin ikili aritmetikte $1+1=10$ 'ken ("bir artı bir eşit 2" okunur), ikili mantıkta $1+1=1$ olur ("bir VEYA bir eşit bir" olarak okunur).

x ve y değerlerinin her birleşimi için, mantık işleminin tanımıyla belirlenen bir z değeri vardır. Bu tanımlar, *doğruluk tabloları* kullanılarak özet şeklinde verilebilir. *Doğruluk tablosu*, *değişkenlerin alabileceği olası bütün bileşimleri içeren ve değişkenlerin alabileceği değerlerle işlem sonucu arasındaki ilişkiyi gösteren bir tablodur*. Örneğin x ve y değişkenli VE ve VEYA işlemlerinin

Tablo 1.6 Mantıksal işlemlerin doğruluk tablosu

VE		VEYA		DEĞİL	
x	y	x	y	x	x'
0	0	0	0	0	1
0	1	0	1	1	0
1	0	1	0	1	0
1	1	1	1	1	0

doğruluk tablosu, çiftler halinde birleştirilmesi durumunda değişkenlerin alabileceği olası bütün değerler yazılarak elde edilebilir. Daha sonra her bir birleşim için elde edilen işlem sonucu ayrı bir sırada yazılır. VE, VEYA ve DEĞİL işlemlerinin doğruluk tabloları Tablo 1.6'da verilmiştir. Bu tablolar işlemlerin tanımını açıkça göstermektedir.

Anahtarlama Devreleri ve İkili Sinyaller

İkili değişkenlerin kullanılmasına ve ikili mantık uygulamasına, Şekil 1.4'teki basit anahtarlama devreleri örnek gösterilebilir. A ve B el (manuel) anahtarlarının, anahtar açıkken 0'a ve kapalıyken 1'e eşit değerler alan iki ikili değişkeni gösterdiğini varsayalım. Benzer bir şekilde L lambası da yanıkken 1'e ve sönmükken 0'a eşit olan üçüncü bir ikili değişkeni gösterebilir. Anahtarlar seri bağlı ise, A ve B kapalıyken ışık yanar. Buna karşılık paralel bağlarsa ışık, A veya B kapalıyken yanar. Bu iki devrenin, ikili mantıkta VE ve VEYA işlemlerinin yardımıyla sırasıyla şu şekilde ifade edilebileceği açıktır:

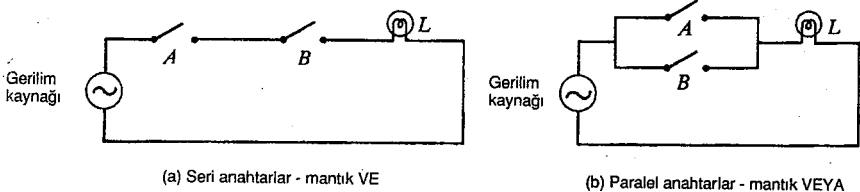
$$L = A \cdot B$$

Şekil 1-4(a)'daki devre için

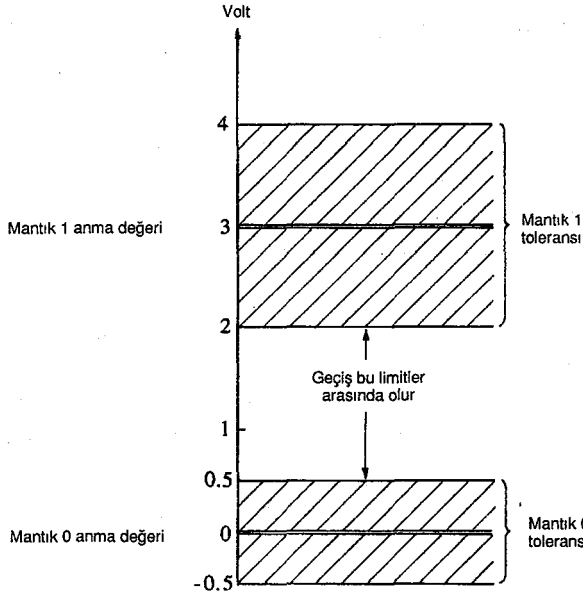
$$L = A + B$$

Şekil 1-4(b)'deki devre için

Elektronik sayısal devrelere bazen *anahtarlama devreleri* de denir, çünkü bu devreler, bir transistör gibi aktif elemanı ileten (anahtar kapalı) veya iletmeyen (anahtar açık) durumdaki bir anahtar gibi davranır. Anahtarı elle değiştirmek yerine, elektronik bir anahtarlama devresi, aktif elemanın iletim veya iletmeme durumunu kontrol etmek için ikili sinyalleri kullanır. Gerilim veya akım gibi elektrik sinyalleri, sayısal bir sistemde, iki durumdan birisinde bulunur (geçişler hariç). Örneğin gerilimle çalışan devreler, mantık-1 veya mantık-0'a eşit olan bir ikili değişkeni gösteren iki ayrı gerilim seviyesine tepki verir. Örneğin belli bir sayısal sistemde mantık-1, nominal değeri 3 volt olan bir sinyal ve mantık-0 da anma değeri 0 volt olan bir sinyal olarak tanımlanabilir. Şekil 1.5'te de görüleceği üzere, gerilim düzeyinin anma değerinden saptması kabul edilebilir bir limit vardır. Kabul edilebilir bölgeler arasındaki ara bölgeden sadece durum geçişleri sırasında

Şekil 1.4 İkili mantığı gösteren anahtarlama devreleri

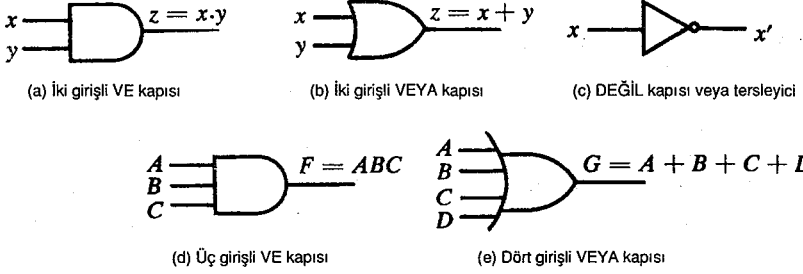
Şekil 1.5 İkili sinyaller örneği

geçilir. Sayısal devrelerin giriş uçları, kabul edilebilir tolerans limitleri dahilinde ikili sinyaller alır ve çıkış ucunda belirlenen toleranslar dahilinde kalan ikili sinyallerle tepki verir.

Mantık Kapıları

Elektronik sayısal devrelere mantık devreleri de denilmektedir, çünkü uygun girişle, mantıksal işlem (manipulasyon) yolları oluştururlar. Hesaplama veya kontrol için istenen her bilgi, çeşitli mantık devreleri birleşimlerinden, her biri bir değişkeni temsil eden ve bir bitlik bilgi taşıyan ikili sinyaller geçirmek suretiyle işlenebilir. VE, VEYA ve DEĞİL mantık işlemlerini yapan mantık devreleri ve sembolleri Şekil 1.6'da verilmiştir. Kapı denen bu devreler, giriş mantık koşullarının yerine getirilmesi halinde mantık-1 veya mantık-0 çıkış sinyali üreten donanım bloklarıdır. Aynı devre tipi için dört farklı isim kullanılmasına dikkat edin: sayısal devreler, anahtarlama devreleri, mantık devreleri ve kapılar. Bu isimlerin hepsi yaygın olarak kullanılmaktadır, ancak biz bu devreleri VE, VEYA ve DEĞİL kapıları olarak anacağız. İkili bir sinyali terslediği için DEĞİL kapısına bazen tersleyici devre de denir.

Şekil 1.6'daki iki giriş kapısındaki x ve y giriş sinyalleri, olası dört durumdan birisinde bulunabilir: 00, 01, 11, ya da 10. Bu giriş sinyalleri, VE ve VEYA

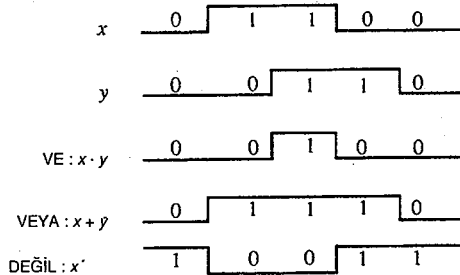

Şekil 1.6 Sayısal mantık devrelerinin sembolleri

kapılarının çıkış sinyalleriyle birlikte Şekil 1.7’de verilmiştir. Şekil 1.7’deki zamanlama diyagramları, her bir devrenin olası dört giriş ikili birleşiminin herbirine verdiği cevabı göstermektedir. DEĞİL kapısına “tersleyici” denmesinin nedeni, x sinyali (tersleyicinin girişi) ile x' sinyalinin (tersleyicinin çıkış) karşılaştırılmasından açıkça anlaşılacaktır.

VE ve VEYA kapılarının ikiden fazla girişi olabilir. Şekil 1.6’da, üç girişli bir VE kapısıyla dört girişli bir VEYA kapısı verilmiştir. Üç girişli VE kapısı, üç giriş sinyalinin tamamının mantık 1 olması halinde bir mantık 1 çıkışıyla tepki vermektedir. Girişlerden birinin mantık 0 düzeyinde olması halinde çıkış mantık 0 olmaktadır. Dört girişli OR kapısı, girişlerden herhangi birisinin mantık 1 olması halinde mantık 1 tepkisi (cevabı) vermektedir. Bütün giriş sinyallerinin mantık 0 olması halinde bu kapının çıkışı da mantık 0 olmaktadır.

İkili mantığın matematik sistemi daha çok Boole veya anahtarlama cebiri olarak bilinmektedir. Karmaşık sayısal devre ağlarının çalışmasını anlatmak için bu cebir rahatlıkla kullanılmaktadır. Sayısal sistem tasarımcıları, devre şemalarını cebirsel ifadelerle ve cebirsel ifadeleri devre şemalarına dönüştürmek için Boole cebiri kullanmaktadır. 2. ve 3. Bölümler, Boole cebiri, özellikleri ve işlem yeteneklerine ayrılmıştır. 4. Bölümde, kapı devreleri arasındaki ilişkileri matematiksel olarak ifade etmek için Boole cebirinin nasıl kullanıldığı ele alınmıştır.

Şekil 1.7 Şekil 1.6’deki (a), (b) ve (c) kapıları için giriş-çıkış sinyalleri

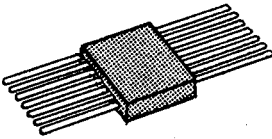
1.9 ENTEĞRE DEVRELER

Sayısal devreler değişmez olarak entegre (tümleşik) devrelerden yapılmaktadır. Bir entegre devre (IC olarak kısaltılır), silisyumdan üretilen, transistörler, diyodlar, dirençler ve kondansatörler gibi çeşitli elektrik elemanları içeren ve *yonga* adı verilen küçük bir yarıiletken kristaldır. Yonga içindeki çeşitli elemanlar birbirine bağlanarak elektronik bir devre oluşturulur. Yonga metal veya plastik bir ambalaj içine yerleştirilir ve bağlantılar dış pinlere (bacaklara) kaynaklanarak IC elde edilir. Entegre devreler, birbirinden ayrılabilir aksamılarından oluşan diğer elektronik devrelerden farklıdır, çünkü IC'deki müstakil aksamı (bileşenler) çıkarılamaz veya ayrılamaz ve ambalajın içindeki devreye sadece harici pinler vasıtasıyla erişilebilir.

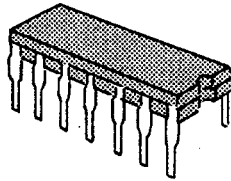
Entegre devreler, Şekil 1.8'de gösterildiği gibi, *düz paket* ve *çift-sıralı paket* (DIP) olmak üzere iki tür ambalaj içinde üretilmektedir. Bunlardan çift-sıralı paket, düşük fiyatı ve devre kartlarına (board) kolay takılması nedeniyle en yaygın kullanılanıdır. IC pakedinin kılıfı plastik veya seramiktir. **Paketlerin çoğu standart ebatlara sahiptir ve pin (bacak) sayısı 8 ila 64 arasında değişmektedir.** Her IC pakedinin üzerinde, tanım amaçlı nümerik bir kod vardır. Her satıcı, çeşitli ürünlerle ilgili gerekli verileri sağlayan bir veri kitabı veya katalogu yayımlar.

IC pakedinin ebadı çok küçüktür. Örneğin dört VE kapısı, 20x8x3 milimetre boyutlarındaki 14-bacaklı bir çift sıralı paket içine yerleştirilir. Tam bir mikroişlemci, 50x15x14 mm boyutlarındaki 40-bacaklı bir çift-sıralı paket içine sığmaktadır.

Entegre devreler, ebatlarının çok küçük olmasının yanı sıra, ayrıık aksamı elektronik devrelere kıyasla daha başka avantajlara ve yararlılara da sahiptir. IC'lerin maliyeti çok düşüktür, bu da kullanımı ekonomik kılmaktadır. Güç tüketimlerinin çok az olması sayısal sistemlerin çalışmasını daha ekonomik kılmaktadır. Arızaya karşı yüksek bir güvenilirliğe sahiptir, bu nedenle sayısal sistemler onarıma pek ihtiyaç duymaz. Çalışma hızı daha yüksektir, bu da bunları yüksek hızlı işlemler için uygun kılmaktadır. Entegre devrelerin kullanılması harici kablo bağlantılarının sayısını azaltmaktadır, çünkü bağlantıların birçoğu pakedin içinde yapılmıştır.

Düz paket

Çift sıralı paket

Şekil 1.8 Entegre devre paketleri

Bütün bu avantajlardan ötürü sayısal sistemler her zaman için entegre devrelerle inşa edilmektedir.

Entegre devreler iki genel kategoride toplanır: *lineer (doğrusal) ve sayısal*. Doğrusal IC'ler, yükselteç ve gerilim karşılaştırmacı türünden elektronik işlevler sağlamak amacıyla sürekli (kesintisiz) sinyallerle çalışır. Sayısal entegre devreler ise birbirine bağlı sayısal kapılardan oluşur ve ikili sinyallerle çalışır. Burada sadece sayısal entegre devreleri ele alacağız.

IC teknolojisi geliştikçe, tek bir silisyum yongası üzerine yerleştirilebilen kapı sayısı önemli ölçüde artmaktadır. Az sayıda dahili kapıya sahip IC'ler ile onlarca veya yüzlerce kapıya sahip IC'ler arasındaki fark, pakedin küçük-, orta-veya büyük-ölçekli entegrasyon (tümleşim) devresi olmasıyla tanımlanır. Tek paket içindeki birkaç mantık kapısı, küçük-ölçekli bir entegre (SSI) aygıtı oluşturur. IC'nin orta-ölçekli (MSI) olarak sınıflandırılabilmesi için, komple bir mantık fonksiyonunu yerine getirmesi ve 10 ila 100 arasında kapıya sahip olması gerekir. Büyük ölçekli entegre (LSI) aygıtı bir mantık fonksiyonunu yerine getirir ve 100'den fazla mantık kapısına sahiptir. Ayrıca tek yonga üzerinde binlerce kapıya sahip çok büyük ölçekli entegre (VLSI) aygıtlar da mevcuttur.

Bu kitap boyunca ele alınan birçok sayısal devre şeması, müstakil kapılarının ve bağlantılarının ayrıntılarına kadar gösterilmiştir. Bu tür şemalar, belli bir fonksiyonun mantık yapısını göstermek açısından yararlıdır. Ne var ki pratikte fonksiyonun bir MSI veya LSI aygıtından alınabileceğini ve kullanıcının, ara kapıların giriş ve çıkışlarına değil, sadece harici giriş ve çıkışlara erişebileceğini unutmamak gerek. Örneğin sistemine bir kaydedici eklemek isteyen bir tasarımcı büyük bir ihtimalle bir fonksiyonu şemalarda gösterilen müstakil sayısal devrelerden tasarlamak yerine mevcut bir MSI devresini kullanarak uygulamayı tercih edecektir.

REFERANSLAR

1. Richard, R.K., *Arithmetic Operations in Digital Computers*. New York: Van Nostrand Co., 1955.
2. Flores, I., *The Logic of Computer Arithmetic*. Englewood Cliffs, N. J.: Prentice-Hall, Inc., 1963
3. Chu, Y., *Digital Computer Design Fundamentals*. New York: McGraw-Hill Book Co., 1962, Chaps. 1 and 2.
4. Kostopoulos, G. K., *Digital Engineering*. New York: John Wiley & Sons, Inc., 1975, Chap. 1.
5. Rhyne, V. T., *Fundamentals of Digital Systems Design*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, Inc., 1973, Chap. 1.

PROBLEMLER

- 1.1. Ondalık ilk 20 sayıyı 3 tabanında yazın.
- 1.2. Aşağıdaki sayıları, ondalık sisteme çevirmeksizin verilen tabanda toplayın ve çarpın.
  - (a) $(1230)_4$ ve $(23)_4$
  - (b) $(135.4)_6$ ve $(43.2)_6$
  - (c) $(367)_8$ ve $(715)_8$
  - (d) $(296)_{12}$ ve $(57)_{12}$
- 1.3. Ondalık 250.5 sayısını 3, 4, 7, 8 ve 16 tabanlarına çevirin.
- 1.4. Şu ondalık sayıları ikili sayılara çevirin: 12.0625, 10^4 , 673.23 ve 1998.
- 1.5. Şu ikili sayıları ondalığa çevirin: 10.10001, 101110.0101, 1110101.110, 1101101.111.
- 1.6. Aşağıdaki sayıları verilen tabandan istenen tabana çevirin:
  - (a) ondalık 225.225'i ikili, sekizli ve onaltılıya
  - (b) ikili 11010111.110'ı ondalık, sekizli ve onaltılıya
  - (c) sekizli 623.77'yi ondalık, ikili ve onaltılıya
  - (d) onaltılı 2AC5.D'yi ondalık, sekizli ve ikiliye
- 1.7. Aşağıdaki sayıları ondalık sisteme çevirin:

(a) $(1001001.011)_2$	(e) $(0.342)_6$
(b) $(12121)_3$	(f) $(50)_7$
(c) $(1032.2)_4$	(g) $(8.3)_9$
(d) $(4310)_5$	(h) $(198)_{12}$
- 1.8. Aşağıdaki ikili sayıların 1 ve 2'nin tümleyenlerini bulun: 1010101, 0111000, 0000001, 10000, 00000.
- 1.9. Aşağıdaki ondalık sayıların 9 ve 10 tümleyenlerini bulun: 13579, 09900, 90090, 10000, 00000.
- 1.10. $(935)_{11}$ sayısının $10''$ a göre tümleyenini bulun.
- 1.11. (1) $10''$ 'un tümleyenini ve (2) $9''$ 'un tümleyenini kullanarak aşağıdaki ondalık sayılarla çıkarma işlemini yapın. Cevapları doğrudan çıkarma işlemiyle

kontrol edin.

(a) 5250 - 321

(c) 753 - 864

(b) 3570 - 2100

(d) 20 - 1000

- 1.12. (1) 2'nin tümleyenini ve (2) 1'in tümleyenini kullanarak aşağıdaki ikili sayılarda çıkarma işlemini yapın. Cevapları doğrudan çıkarma işlemiyle kontrol edin.

(a) 11010 - 1101

(c) 10010 - 10011

(b) 11010 - 10000

(d) 100 - 110000

- 1.13. 1.5. Bölümde verilen işlemin, $(r-1)$ tümleyeniyile iki sayının çıkarılması için geçerli olduğunu kanıtlayın.

- 1.14. Ondalık hanelerde (a) 3,3,2,1 ve (b) 4,4,3, -2 ağırlıklı kodları için, her bir ondalık hanenin 9 tümleyeninin, 1'ler 0 ve 0'lar bir yapılarak elde edileceği olası bütün tabloları belirleyin.

- 1.15. Ondalık 8620 sayısını (a) BCD ile, (b) artık-3 koduyla, (c) 2,4,2,1 koduyla ve (d) ikili sayı olarak gösterin.

- 1.16. İkili bir kodda, ondalık on hanenin her birisini göstermek için on bit kullanılmaktadır. Her hane, dokuz adet 0 ve bir adet 1 ile kodlanmaktadır. Örneğin 6'nın kodu 0001000000'dır. Geri kalan ondalık hanelerin ikili kodunu bulun.

- 1.17. 5421 ağırlıklarını kullanarak 12 taban haneleri için ağırlıklı ikili kodu bulun.

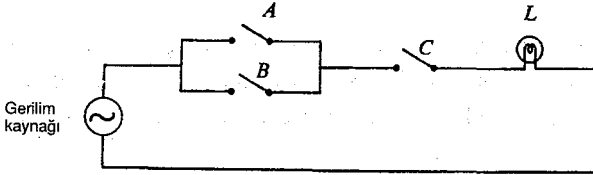
- 1.18. Mesajın 8, 4, -2, -1 kodunda ondalık on haneden oluşması halinde üretilen tek-eşlik bitini bulun.

- 1.19. Tablo 1.4'te verilen yansımali kodun, verilenin dışındaki diğer iki bileşimini (kombinasyonunu) bulun.

- 1.20. 6-tabanlı hanelerinin tamamını göstermek için öyle bir ikili kod bulun ki kodun bitlerindeki 1'leri 0, 0'ları da 1 yapığımız zaman 5'in tümleyenini elde edelim.

- 1.21. 52 oyun kağıdını düzenli bir şekilde ikili olarak kodlayın. Minimum sayıda bit kullanın.

- 1.22. Tablo 1.5'te verilen yedi ASCII bitinden ve en anlamlı konumdaki bir eşlik bitinden oluşan sekiz bitli bir kodla adınızı soyadınızı yazın. Kelimeler arasına boşluk ve kısaltmalardan sonra nokta koyun.
- 1.23. (a) $(295)_{10}$ sayısını ikili formda, (b) 295 ondalık sayısını BCD formunda ve (c) XY5 karakterlerini EBCDIC formunda gösteren 24-hücreli bir kaydedicinin düzenlemesini (konfigürasyonunu) gösterin.
- 1.24. 12 hücreli bir kaydedicinin durumu 010110010111'dir. (a) BCD formunda üç ondalık haneyi (b) artık-3 kodunda üç ondalık haneyi, (c) 2,4,2,1 koduyla üç ondalık haneyi ve (d) Tablo 1.5'teki makine (iç) koduyla iki karakteri göstermesi halinde bu kaydedicinin içeriği nedir?
- 1.25. Toplanan iki ikili sayının ondalık eşdeğerlerinin 257 ve 1050 olması halinde Şekil 1.3'teki kaydedicilerin tümünün içeriğini bulun. (Kaydedicilerin 11 hücreli olduğunu varsayın.)
- 1.26. Aşağıdaki anahtarlama devresini ikili mantık sembolleriyle ifade edin.

- 1.27. Şekil 1.6'daki F ve G çıkışlarının sinyallerini gösterin (Şekil 1.7'dekine benzer bir şemayla). A , B , C ve D girişleri için keyfi ikili sinyaller kullanın.